

Spomeni svetaca i Boga na natpisima ranosrednjovjekovne Hrvatske, Dalmacije i Istre

Braica, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:741299>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za klasičnu filologiju

Diplomski sveučilišni studij latinskoga jezika i rimske književnosti (dvopredmetni); smjer:
nastavnički

Ivan Braica

**Spomeni svetaca i Boga na natpisima
ranosrednjovjekovne Hrvatske, Dalmacije i Istre**

Diplomski rad

Zadar, 2019.

Sveučilište u Zadru

Odjel za klasičnu filologiju

Diplomski sveučilišni studij latinskoga jezika i rimske književnosti (dvopredmetni); smjer: nastavnički

Spomeni svetaca i Boga na natpisima ranosrednjovjekovne Hrvatske,
Dalmacije i Istre

Diplomski rad

Student/ica:

Ivan Braica

Mentor/ica:

doc. dr. sc. Anita Bartulović

Komentor/ica:

doc. dr. sc. Ankica Bralić Petković

Zadar, 2019.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ivan Braica**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Spomeni svetaca i Boga na natpisima ranosrednjovjekovne Hrvatske, Dalmacije i Istre** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 10. listopada 2019.

SAŽETAK

Spomeni svetaca i Boga na natpisima ranosrednjovjekovne Hrvatske, Dalmacije i Istre

Razdoblje ranoga srednjeg vijeka ostavilo nam je pozamašan broj natpisa na našem području pomoću kojih možemo promatrati to doba. Ti natpisi, osim što nam pomažu u istraživanju hrvatskih vladara i njihovih titula, pružaju uvid i u religioznost tadašnjih ljudi. Na njima se između ostaloga spominju ispunjeni zavjeti, titulari te dogmatski, biblijski i liturgijski izrazi. Korpus ovoga diplomskog rada ograničen je na ranosrednjovjekovni teritorij Hrvatske (bez prostora današnje Bosne i Hercegovine), Dalmacije te Istre. Proučavanjem literature s prvoga područja izbrojano je 234, s drugoga 88, a s trećega 19 latinskih natpisa. Osim jednoga natpisa na relikvijaru te natpisa koji se nalazi u sklopu freske, svi su uklesani u kamenu. Nakon proučavanja epigrafske građe odvojeni su svi natpisi na kojima se spominju svetci, zatim se proučilo tko su ti svetci i postoje li kakve osobitosti u njihovu spomenu, za koje je, ako je moguće, pokušano pronaći potencijalni izvor. U zaključku je sažeto prikazana prostorna podjela svetaca prema trima navedenim područjima. Također su izdvojeni i analizirani natpisi na kojima se spominje Bog, no bez prostorne kategorizacije zbog očekivanosti takvih spomenika. Svi natpisi koji potječu s odabranoga područja i koji se spominju u tekstu mogu se pronaći u prilogu.

Ključne riječi: natpisi, pisani spomenici, epigrafija, rani srednji vijek, Hrvatska, Dalmacija, Istra, svetci, Bog

ABSTRACT

References to Saints and God on Inscriptions from Early Medieval Croatia, Dalmatia and Istria

The Early Medieval Period in Croatia has left us with quite a significant amount of inscriptions through which we can observe that period. In addition to aiding us in research of Croatian rulers and their titles, these inscriptions also offer an insight into the people's religious life. Among other things, they provide information about fulfilled vows, saints to whom a church is dedicated, and dogmatic, biblical and liturgical phrases. This thesis' epigraphical corpus is limited to the territory of early medieval Croatia (without the territory of modern Bosnia and Herzegovina), Dalmatia and Istria. By studying the pertinent literature, 234 Latin inscriptions were identified in the first area, 88 in the second, and 19 in the third. Apart from one inscription on a reliquary and one which is a part of a fresco, all of them are carved in stone. All of the examples which mention saints have been isolated from the epigraphical corpus, after which a study has been made of who they were, and whether their written mention contains any peculiarities. Where possible, an attempt has been made to find a potential source for those peculiarities. All of the mentioned saints have been concisely categorized according to the three pertinent territories by means of a table in the conclusion. The inscriptions which mention God have also been singled out and analyzed, but without territorial categorization because of the likelihood of finding such epigraphic writings. All of the inscriptions stemming from the analyzed territory which are mentioned in the text can be found in the appendix.

Key words: inscriptions, epigraphic writings, epigraphy, Early Middle Ages, Croatia, Dalmatia, Istria, saints, God

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. SVETCI.....	3
2.1. Andrija	4
2.2. Benedikt i Skolastika	5
2.3. Cecilija	5
2.4. Ciprijan	5
2.5. Donat.....	6
2.6. Dujam i Staš.....	7
2.7. Evanđelisti: Matej, Marko, Luka i Ivan	8
2.8. Florijan.....	9
2.10. Hadrijan i Natalija.....	10
2.11. Hananija, Azarja i Mišael	10
2.12. Ivan Krstitelj	11
2.13. Jakov	12
2.14. Julijana i Vital	12
2.15. Juraj.....	13
2.16. Križ	13
2.17. Kuzma i Damjan	13
2.18. Lovro.....	14
2.19. Marta	14
2.20. Martin.....	15
2.21. Mihael i Gabriel	15
2.22. Mojsije	16
2.23. Nikola i oci Nicejskoga sabora	17
2.24. Pelagije.....	17

2.25. Petar	17
2.26. Stjepan.....	20
2.27. Stošija i Krševan	20
2.28. Svi sveti.....	21
2.29. Teodor	21
3. BLAŽENA DJEVICA MARIJA	22
4. BOŽANSKE OSOBE	24
5. ZAKLJUČAK	30
LITERATURA	33
PRILOG	40

1. UVOD

Natpisi urezani u kamenu zbog svoje autentičnosti izuzetno su koristan izvor podataka o povijesti određenoga naroda, područja ili kulture. Među stotinama natpisa koji su ostali sačuvani na području današnje Republike Hrvatske nalazimo, između ostaloga, i one iz kojih crpimo podatke važne za razumijevanje duhovnoga života na prostorima ranosrednjovjekovne hrvatske države te bizantskih gradova u Dalmaciji i Istre.

Latinska ranosrednjovjekovna epigrafska građa daje nam uvid u temelje europske pismenosti, pa tako i one na povijesnim hrvatskim prostorima, i ujedno je kontinuiran nastavak antičke epigrafije. Prema Delongi „jedna od temeljnih konstanti kontinuiteta bili su upravo latinski jezik i pismo koji su objedinili srednjovjekovnu europsku civilizaciju i postali jezični sinonimi srednjovjekovnog kršćanstva.”¹

Najveći broj epigrafskih jedinica nalazi se u primorju, no prisutan je i u prostoru do Hrvatskoga zagorja. Ovdje se zbog kulturno-povijesne i etničke povezanosti mora ubrojiti i područje Boke kotorske. Primjetni su benediktinski, karolinški i papinski utjecaji koji su se odrazili na našu latinsku pismenost, barem kada govorimo o hrvatskoj srednjovjekovnoj državi. Srednjovjekovni latinski jezik na koji nailazimo obilježen je karolinškom reformom, a više se lokalnih posebnosti pronalazi na područjima u kojima se razvijaju novi, romanski jezici. U kasnije vrijeme, primjerice na epitafu opatice Vekeneg (1111. god.), može se primijetiti povratak klasičnomu latinitetu i metričkim oblicima.²

Latinski ranosrednjovjekovni natpisi kao sredstvo komunikacije pridržani su, zbog obrazovanja, višim slojevima. Njih su činili pripadnici vladarskoga sloja i učeni ljudi, većim dijelom benediktinci.

Odstupu od klasične epigrafske stilistike pridonijela je činjenica da bi takva forma većinom neobrazovanu puku predstavljala dodatnu prepreku za razumijevanje teksta. Načelno, sadržaj je natpisa kratak i ispunjen često korištenim formulama i riječima, ovisno o tome čemu je pojedini epigrafski spomenik namijenjen. Kršćanska je vjera jedno od obilježja ranosrednjovjekovnih natpisa, na kojima se, između ostaloga, mogu pronaći i liturgijski izrazi.³

Većina natpisa, uključujući i vladarske, nalazi se u nekoj poveznici sa sakralnim objektima, bilo da su na arhitektonskim dijelovima, bilo na crkvenome namještaju.⁴ U tome

¹ Delonga, 1996: 32. Autorica ujedno na početku monografije donosi iscrpan pregled dosadašnjih istraživanja latinske epigrafske baštine hrvatskoga srednjovjekovlja (19–29).

² Usp. Matijević Sokol, 1997: 240–253; Matijević Sokol, 2015: 262.

³ Usp. Delonga, 1996: 33–34.

⁴ Matijević Sokol, 1997: 239.

se ogleda utjecaj kršćanske vjere na život ljudi onoga vremena. Da nema natpisa u crkvama, ne bismo imali gotovo nikakvo svjedočanstvo o tadašnjoj individualnoj pobožnosti.⁵

Općenito se može reći da su ti natpisi obilježeni kršćanskim i srednjovjekovnim idejama darivanja i zavjetovanja.⁶

Nalaze se u njima trinitarne formule, imena svetih osoba, tipično kršćanski termini (*anima, amen, sanctus* itd.), poneki liturgijsko-biblijski citati, pa i izrazi poniznosti. Osim vladara, pojavljuju se i crkveni dostojanstvenici koji su dali izgraditi crkve ili pak o njima netko drugi piše na zagrobnim spomenicima.⁷

Epigrafi koji izriču podatke povezane s donacijom i posvetom jako su učestali. Među te podatke pripada naziv osobe koja je crkvu dala izgraditi i kojemu je svetcu crkva posvećena (tipično *in/ad honorem*). K tomu, ponekad se navodi i razlog zašto je crkva napravljena – za spas duše – te majstor koji ju je napravio.

Crkve u kojima su pronađeni brojni natpisi bile su posvećene svetcima, koji su većinom bili ranokršćanski mučenici. Njihovo štovanje bilo je ili kontinuirano ili poslije obnovljeno. Bizant je utjecao na svetce koji su se štovali, a neke su relikvije odatle prenesene na naše područje. Sudjelovanje Franaka u pokrštaivanju Hrvata također je imalo utjecaj na kultove, no treba uzeti u obzir da su se poštivali i stariji mjesni titulari.⁸

Tema ovoga diplomskog rada sveti su koji se pojavljuju na ranosrednjovjekovnim natpisima. U korpus ulaze natpisi s područja Hrvatske države narodnih vladara, Dalmacije kao bizantske teme te Istre koja je pripadala Franačkoj. Istražit ću svetce koji se spominju i vidjeti u kakvu se omjeru pronalaze među ovim trima područjima. Analizirat ću posebne fraze ili riječi koje im se pridodaju i pokušati pronaći mogući izvor ili ono što ih je inspiriralo. Svi relevantni natpisi mogu se pronaći u Prilogu ovoga diplomskog rada, a u razradi će se navoditi kraticom (za područje) i brojem. Na ovoj temi zahvaljujem profesorici i komentorici dr. sc. Ankici Bralić Petković, pod čijim sam mentorstvom na kolegiju Srednjovjekovni latinitet napisao seminarski rad naslovljen „Kršćanska obilježja korpusa ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa iz Zadra, Splita i Trogira”. Dijelove toga rada inkorporirao sam u razradi.

⁵ Vedriš, 2015a: 232.

⁶ Rapanić, 1984: 170–171.

⁷ Matijević Sokol, 1997: 248.

⁸ Usp. Vedriš, 2015a: 227–228; Vedriš, 2015b: 193.

2. SVETCI

Promatrajući ranosrednjovjekovnu latinsku epigrafiju u svjetlu kršćanskih osobitosti, važni su nam, između ostaloga, pridjevi *sanctus* i *beatus* koji se često pojavljuju u sačuvanoj građi. U kršćanskome nauku svetcima su osobe koje se ističu svojom pobožnošću, krepostima i ustrajnošću u vjeri i koje se nalaze u raju. Iskazuje im se čast i smatra se hvalevrijednim i korisnim nasljedovati ih.

No na ranokršćanskim natpisima pridjevi *sanctus* i *beatus* mogli su se bez takvih konotacija pridati pokojnicima, a njihova uporaba čak nije isključivo kršćanska.⁹ Biblijski spisi prvi nam nude ovakav, neutralan primjer – sv. Pavao svoju poslanicu Filipljanima započinje ovako: „Paulus et Timotheus servi Iesu Christi omnibus sanctis in Christo Iesu qui sunt Philippis.”¹⁰ Kao što se vidi, ovdje sv. Pavao svetcima naziva ljude kojima se obraća, odnosno živeće osobe koje su prihvatile naviješteno im evanđelje. Na najranijim kršćanskim natpisima čašćenje neke osobe kao svetca (u današnjemu smislu) može se pretpostaviti ako je titulu *sanctus* dodana riječ *martyr* (‘mučenik’).¹¹

Na ranosrednjovjekovnim natpisima u ovome korpusu može se primijetiti da se *beatus* i *sanctus* ne koriste isključivo, odnosno *beatus* ne označava osobu koja je beatificirana, a ne kanonizirana – nema „hijerarhijske” razlike. Uvođenje takve distinkcije bio bi anakronizam – uostalom, službeni proces kanonizacije nije odmah bio prisutan u Crkvi, tako da velik broj ranih svetaca nikada nije prošao kroz taj proces. Ni danas se, ovisno o kontekstu, ne čini nužno razlika između upotrebe pridjeva blažen i svet.

U analiziranoj građi pojavljuju se imena četrdeset različitih svetaca. U radu su navedeni abecednim redom, osim onih koji su upareni s drugima. Za svakoga od njih navedeni su osnovni biografski podatci. Ovdje su uvršteni i sv. Križ, oci Nicejskoga sabora te blagdan Svih svetih.

⁹ Marucchi, 1912: 182.

¹⁰ Citati iz Vulgate navedeni su prema *Biblia Sacra Vulgata*, 2007. Prijevod glasi: Pavao i Timotej, sluge Isusa Krista, svima svetima u Kristu Isusu koji su u Filipima. Usp. grčki izvornik s istoznačnim pridjevom *ἅγιος*: „Παῦλος καὶ Τιμόθεος δούλοι Χριστοῦ Ἰησοῦ πᾶσιν τοῖς ἁγίοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τοῖς οὖσιν ἐν Φιλιπποις.” Citati iz grčkoga Novog zavjeta navedeni su prema *Novum Testamentum Graece*, 2012. *Svi su prijevodi u radu vlastiti, osim ako je drugačije naznačeno.

¹¹ Radi se o grčkoj riječi koja se pojavljuje i u Bibliji, npr. Lk 11,48: „μάρτυρές ἐστε”; Dj 1,8: „ἔσεσθέ μου μάρτυρες”; Dj 22,20: „τὸ αἷμα Στεφάνου τοῦ μάρτυρος σου”. *Mártus* izvorno ima značenje ‘svjedok’, osobe koja je nešto osobno vidjela, no već se osjeti malen pomak u značenju, primjerice u Dj 22,20 (*The Catholic Encyclopedia*, 1910: s. v. Martyr). S vremenom se to konačno učvrstilo u značenju osobe koja je do smrti svjedočila vjeru u Krista, dok su oni koji su unatoč proganjanju i mučenju preživjeli dobili titulu *confessor* (ibid.; poslije se upotreba titule *confessor* mijenja, vidi *The Catholic Encyclopedia*, 1908: s. v. Confessor). Mučenici su bili vrlo cijenjeni i ljudi su htjeli biti pokapani uz njih (Marucchi, 1912: 180).

2.1. Andrija

Sv. Andrija tradicionalno se smatra osnivačem i patronom Crkve u Carigradu gdje su njegove relikvije smještene 375. godine.¹² Crkveni su oci kao područje njegove evangelizacije spominjali Skitiju, a tek ga se kasnije počelo spominjati kao osnivača carigradske Crkve.¹³ Muku je podnio 30. studenoga 60. godine vezivanjem udova na križ (nije proboden čavlima), a tek se, možda, u 14. stoljeću počelo vjerovati da je križ imao oblik takozvanog Andrijina križa.¹⁴ Bio je jedan od dvanaestorice apostola i Petrov brat (usp. Mt 4,18 i 10,2; Mk 1,16; Lk 6,14; Iv 1,40 i 6,8). Epigrafski se spominje na splitskome natpisu D19 (*ad onore (...) sancti Andrea*) i na istarskome lokalitetu Betika, Il (*Sanctus Andreas famulus Dei*), gdje se (prema rekonstrukciji) spominje kao *famulus Dei*.¹⁵ To znači ‘sluga Božji’, no nisam naišao na podatak koji tumači zašto se taj izraz konkretno njemu pridaje. U katoličkoj liturgiji postoji antifona u kojoj se spominje upravo *Andreas famulus* – u pariškome manuskriptu F-Pnm lat. 12601 antifona glasi „Andreas cristi famulus dignus deo apostolus germanus petri et in passione socius”.¹⁶ Taj je manuskript iz druge polovice 11. st;¹⁷ postoje i stariji zapisi, a najstariji na koji sam naišao nalazi se u rukopisu D-TRs 1245 / 597 koji je nastao između 860. – 870.¹⁸ Očito je u jednomu trenutku nastao izraz *Andreas (Christi) famulus*, pa se to odrazilo i na ovome natpisu. Unatoč bizantskome utjecaju sveti se Andrija u Dalmaciji spominje samo jednom, u splitskoj crkvi sv. Petra, odmah uz svoga brata (na kome je zapravo naglasak). To ne znači da nije bilo utjecaja, kako pokazuje ovaj podatak: „Nastanak oratorija crkvice sv. Andrije u Zadru datira se u sam početak 5. stoljeća a možda čak i ranije.”¹⁹ Sv. Andrija koji se spominje u Kotoru (D53 – *Andree sancti ad honorem sociorumque maiorem*)²⁰ vjerojatno pripada među lokalne kotorske mučenike.²¹ Postoji i mišljenje da se radi o sv. Andriji Stratilatu.²²

¹² Strika, 2009: 24.

¹³ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Andrew.

¹⁴ *The Catholic Encyclopedia*, 1907: s. v. St. Andrew.

¹⁵ Rekonstrukcija prema *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 28.

¹⁶ Pariz, Bibliothèque nationale de France, MS lat. 12601, fol. 177v. Dostupno na <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84229789/f366> (pristupljeno u kolovozu 2019.). Prijevod glasi: Andrija, Kristov sluga, dostojan apostol Bogu, Petrov brat i drug u mucu.

¹⁷ <http://cantus.uwaterloo.ca/source/123630> (pristupljeno u kolovozu 2019.).

¹⁸ Prema <http://cantus.uwaterloo.ca/source/651162> (pristupljeno u kolovozu 2019.). Za antifonu vidi <http://cantus.uwaterloo.ca/chant/653400> (pristupljeno u kolovozu 2019.).

¹⁹ Strika, 2009: 24.

²⁰ Prijevod glasi: Na veću čast sv. Andrije i drugova.

²¹ Vežić, 2005: 96.

²² *Ibid.*

2.2. Benedikt i Skolastika

Sv. Benedikt i sv. Skolastika spominju se na jednome natpisu u Splitu (D25). Benedikt je vrlo poznat svetac po kojemu se naziva red benediktinaca. Nije nam dostupno puno podataka o njegovu životu, no znamo da je iz Nursije i da je počeo živjeti monaški život, a kasnije je došao na Montecassino gdje se formirala zajednica kojoj je napisao takozvano Pravilo sv. Benedikta.²³ Ondje je umro 543. godine.²⁴ Njegov je red i danas aktivan, te još uvijek postoje samostani u Hrvatskoj.²⁵ Prvi je benediktinski samostan u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj nastao 852. godine; u 12. st. spominje se oko šezdeset, a u 13. st. oko devedeset samostana.²⁶ Sv. Skolastika poznata je po spisu o njezinu životu koji je napisao sv. papa Grgur.²⁷ Prema tradiciji ona je sestra blizanka sv. Benedikta,²⁸ a od 11. st. spominje se i kao prva benediktinka.²⁹

2.3. Cecilija

Ime svete Cecilije rekonstruirano se na zabatu crkve posvećene u njezinu čast na lokalitetu Stupovi (*sanctae Ceciliae*, H13). Jedna je od svetica koje se spominju u Rimskome kanonu i bila je vrlo popularna.³⁰ Nakon što je podnijela mučeništvo, pokopana je u Kalistovim katakombama.³¹ Smatra se da bi izvorna crkva posvećena u njezinu čast u rimskome predjelu Trastevere mogla biti ostavština njezine obitelji rimskoj Crkvi.³² Tradicija joj pripisuje izum orgulja.³³

2.4. Ciprijan

Sveti biskup Ciprijan rođen je u prvome desetljeću 3. stoljeća, a pogubljen 258 godine.³⁴ Stekao je dobro obrazovanje i podučavao je govorništvo, a poslije se preobratio i brzo ušao u klerički stalež.³⁵ Nedugo nakon svećeničkoga ređenja izabran je za biskupa

²³ Kovačić, 1980: 328–329.

²⁴ *The Catholic Encyclopedia*, 1907: s. v. St. Benedict of Nursia.

²⁵ Samostan sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu jedini je aktivan muški samostan, a aktivni ženski samostani nalaze se u Krku, Cresu, Rabu, Pagu, Zadru, Šibeniku, Trogiru i Hvaru (Galović, Trogrlić, 2018: 424).

²⁶ Kovačić, 1980: 335.

²⁷ *Acta Sanctorum, Februarii Tomus II*, [1658] 1966 (dalje u tekstu *AS* uz kraticu sveska): 392.

²⁸ *The Catholic Encyclopedia*, 1907: s. v. St. Benedict of Nursia.

²⁹ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Scholastica.

³⁰ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Cecilia.

³¹ *The Catholic Encyclopedia*, 1908: s. v. St. Cecilia.

³² *Ibid.*

³³ Vidi *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 1979 (dalje u tekstu *Leksikon*): s. v. Cecilija.

³⁴ *Leksikon*: s. v. Ciprijan.

³⁵ Bock, 1932: 407.

Kartage, možda 249. godine, a tu je službu isprva odbijao prihvatiti.³⁶ Moguće je da je njegovo pismo *Ad Donatum* utjecalo na sv. Augustina da napiše svoje *Ispovijesti*.³⁷ Ubraja se u zapadne Crkvene oce i spominje se u Rimskome kanonu.³⁸ Njegov je jedini spomen na arhitravu jedne oltarne ograde, vjerojatno trogirskoga podrijetla (D48): *hoc templum unerabilis beati Cepriani* (ili *Cebriani*). Od imena su sačuvana samo prva dva slova, no prilično je sigurno da se ovdje misli na njega zbog prisutnosti njegova kulta u trogirskoj prošlosti.³⁹

2.5. Donat

Zadarski biskup sv. Donat zaslužan je za prijenos tijela sv. Stošije u Zadar u 9. stoljeću.⁴⁰ Prisutan je na natpisima (samo u Zadru): dvaput na D1, triput na D13 i vjerojatno na D7.⁴¹ Kaže se da se pojavio Kolomanu u snu i da ga je odvratio od uništenja Zadra.⁴² Nijedan ga od ovih natpisa ne spominje u kontekstu u kojem se ostali svetcu spominju. Natpisi obično izriču u čiju je čast nešto izgrađeno ili poklonjeno, ili pak na neke druge načine spominju svetce, no za Donata jedini su primjeri koje imamo njegov vlastiti „potpis”. Na dvama natpisima (D1 i D7) dao je napisati da je to njegovo djelo, a da je on autor natpisa D13 jasno je zbog izraza *peccatur*. Da je netko nešto (zavjetovao i) dao sagraditi u njegovu čast, sigurno ne bi dao napisati da je to *u čast grešnika Donata*. Pridavanje riječi *peccator* jedan je od načina za iskazivanje poniznosti i pojavljuje se relativno često – u Zadru i Trogiru može se naići na oblik *peccatur*, koji se pojavljuje uz ime biskupa Donata (dvaput D1, triput D13), te uz ime Jurja (D14). Na ostalim zadarskim natpisima (D4, 8; na D12 imenica je skraćena) pojavljuje se uobičajeniji oblik na *-or*. Nadalje, u Splitu su relevantni natpisi D27, 32, 33 (sa zanimljivim oblikom *peccatrici* koji se odnosi na *corporis*), 34 i 37, a u Trogiru natpis D44 (oblik na *-ur*). Na području Kotora također je jedan natpis (D51). Postoje primjeri i na hrvatskome teritoriju: u Biskupiji (lokalitet Crkvina – H11), Brnazama (H16) i Ninu (H54), a možda i u Donjem Polju (H39). U Istri je samo jedan primjer, u Galizani (I2).

³⁶ *AS* Sep IV: 204–206.

³⁷ Bock, 1932: 409.

³⁸ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Cyprian of Carthage.

³⁹ *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 144.

⁴⁰ Vidi *Leksikon*: s. v. Donat. *De administrando imperio* (29, 275–277) sadrži podatak o njezinu tijelu: „Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ κεῖται ἐν σαρκὶ ἡ ἅγια Ἀναστασία, ἡ παρθένος, θυγάτηρ γεγονυῖα Εὐσταθίου τοῦ κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον βασιλεύσαντος (...)”. Prijevod glasi: U istome gradu leži tijelom sveta Anastazija, djevica, rođena kći Eustatija koji je u to vrijeme vladao. *Svi su citati iz *DAI* prema Constantine Porphyrogenitus, 1967.

⁴¹ *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 168.

⁴² *Leksikon*: s. v. Donat.

Ipak, Donat odstupa od svih ostalih svetaca koji se spominju u korpusu. Razlog tomu činjenica je da natpisi na kojima se spominje nisu nastali kao izraz njegova svetačkog kulta, već im je on bio autor. Stoga njegov slučaj, strogo gledajući, ne možemo smatrati spomenom svetca.

2.6. Dujam i Staš

Sveti se Dujam spominje samo jednom i to usputno. Radi se, naime, o natpisu na sarkofagu splitskoga nadbiskupa Ivana (D34). Sveti Dujam, zaštitnik grada Splita, tradicionalno se smatrao učenicom svetoga Petra.⁴³ On je zapravo, kako je zaključio don Frane Bulić, poznati splitski svećenik i arheolog, solinski mučenik koji je mučeništvo podnio 304. godine.⁴⁴ Kao što ističe natpis, bio je biskup (*sanctus Domnio in sede sua pontefice consecravit*). Prijevod glasi: Sveti Dujam posvetio (sc. ga) je za biskupa na svojoj (sc. biskupskoj) stolici. Ovako shvaća i R. Katičić te prikazuje kao paralelu uzvik papi („quem elegit sanctus Petrus in sede sua multos annos sedere”), no iznosi i alternativu prema kojoj bi se *sanctus Domnio* trebalo shvatiti kao dativ – iako to morfološki odskače, nije neviđeno – i u tome bi slučaju *sanctus Domnio* bila crkva za koju se biskup posvećuje.⁴⁵ Prema spisu *AS Apr II: 9* nadbiskup Ivan (koji je, kako izgleda, bio aktivan u drugoj polovici 7. stoljeća)⁴⁶ htio je u novoposvećenu crkvu Blažene Djevice Marije pohraniti tijela sv. Dujma i Staša (Anastazija). U salonitanskim ruševinama djelovali su brzo zbog straha od Slavena, tako da su prvi sarkofag na koji su naišli odnijeli u Split, još zatvoren. U njemu je bilo tijelo sv. Staša, zbog čega su se sljedeći dan vratili u Salonu i našli sarkofag sv. Dujma.⁴⁷

Netom spomenut sv. Staš spominje se jedino na natpisu H57 u Ostrovici. U Splitu, gdje se časti, nema epigrafskoga spomena. Došao je iz Akvileje u Salonu, kao laik bavio se svojim zanatom i podnio je mučeništvo 308. godine.⁴⁸ Tradicija kaže da je nad njegovim tijelom izgrađena crkva na salonitanskome području, a poslije je nadbiskup Ivan, kako je već rečeno maloprije, njegovo tijelo prenio u Split.⁴⁹

⁴³ *Leksikon*: s. v. Dujam.

⁴⁴ Bulić, Bervaldi, 1912 prema Popović, 1990: 232.

⁴⁵ Katičić, 1998: 436–437.

⁴⁶ Popović, 1990: 231.

⁴⁷ *DAI* (29, 241–242): „καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δόμνου, ἐν ᾧ κατακεῖται ὁ αὐτὸς ἅγιος Δόμνος, ὅπερ ἦν κοιτὼν τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Διοκλητιανοῦ.” Prijevod glasi: I hram svetoga Dujma, u kojemu počiva sam sveti Dujam, koji je bio grob istoga cara Dioklecijana.

⁴⁸ *Leksikon*: s. v. Anastazije.

⁴⁹ *AS Sep III: 21*. Naravno, *DAI* spominje svetčevo tijelo (29, 245): „Ἀπόκειται δὲ ἐν αὐτῷ τῷ κάστρῳ καὶ ὁ ἅγιος Ἀναστάσιος.” Prijevod glasi: U istome gradu počiva i sveti Anastazije.

2.7. Evanđelisti: Matej, Marko, Luka i Ivan

Započinjemo s prvim evanđelistom, Matejem. Za H27 (kninsko Podgrađe) rekonstruirano je *sanctus Matheus*, a na jednoj tranzeni (H10 – Biskupija, lokalitet Crkvina) sačuvano je *Mateus evagelista*. Tim se imenom naziva pet puta u Svetome pismu (Mt 9,9 i 10,3; Mk 3,18; Lk 6,15; Dj 1,13), a naziva ga se i hebrejskim imenom Levi.⁵⁰ Osim što je bio apostol, bio je i evanđelist (kao što piše na tranzeni), a svoje je evanđelje izvorno napisao na hebrejskome jeziku.⁵¹ Sveti Jeronim svjedoči da je vidio i koristio hebrejski tekst.⁵² Svjedočanstva kažu da je umro mučeničkom smrću, no ne znamo točno kakvu je vrstu muke podnio.⁵³

Na tranzeni s Crkvine na kojoj se spominje sv. Matej spominju se i ostala tri evanđelista: Marko, Luka i Ivan. Među njima trojicom, evanđelist Luka jedini je koji se spominje na još jednome epigrafskom spomeniku (u Splitu, D23). Nije bio apostol, no napisao je evanđelje. Usto, napisao je i Djela apostolska i pratio je sv. Pavla na njegovim putovanjima. Bio je Grk, što se odražava i na njegovu stilu.⁵⁴ Umro je u posljednjoj četvrtini prvoga stoljeća, a mišljenja su podijeljena oko toga je li umro mučeničkom smrću ili ne.⁵⁵ Bolandist koji se njime bavio smatrao je vjerojatnijim da je bio mučenik.⁵⁶ To možda i jest razlog zbog kojega se spominje na natpisu D23 s još dvama mučenicima. Možda je, pak, tomu zaslužna tradicija da je propovijedao u Dalmaciji (podatak koji prenosi Epifanije).⁵⁷

Sv. Marko i Ivan spominju se samo jednom, na već spomenutoj tranzeni na kojoj su napisana imena svih evanđelista. Prema tradiciji koja je zapisana već u prvoj polovici 2. stoljeća sv. Marko zapisao je ono što je sv. Petar propovijedao.⁵⁸ Predaja kaže da je utemeljio Crkvu u Aleksandriji i da je ondje podnio mučeništvo.⁵⁹ Ovako Beda opisuje lokaciju njegova tijela u Aleksandriji: „A parte Aegypti urbem intransitibus ad dexteram occurrit ecclesia, in qua beatus Euangelista Marcus requiescit: cujus corpus in Orientali parte ejusdem ecclesiae ante altare humatum est, memoria superposita, de quadrato marmore facta.”⁶⁰ O

⁵⁰ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. St. Matthew.

⁵¹ Za izvore i raspravu vidi *AS Sep VI*: 202–206.

⁵² *AS Sep VI*: 203.

⁵³ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. St. Matthew.

⁵⁴ *The Catholic Encyclopedia*, 1910: s. v. Gospel of Saint Luke.

⁵⁵ *AS Oct VIII*: 298–300.

⁵⁶ *AS Oct VIII*: 299.

⁵⁷ *The Catholic Encyclopedia*, 1910: s. v. Gospel of Saint Luke. Marija Buzov (2012) raspravlja o mogućnosti da je sv. Pavao doživio brodolom na Mljetu, a dotiče se i sv. Luke.

⁵⁸ *The Catholic Encyclopedia*, 1910: s. v. Gospel of Saint Mark.

⁵⁹ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Mark the Evangelist.

⁶⁰ Prema *AS Apr III*: 352. Prijevod glasi: Onima koji ulaze u grad s egipatske strane, s desne strane nalazi se crkva u kojoj počiva blaženi evanđelist Marko. Njegovo je tijelo pokopano pred oltarom na istočnoj strane te iste crkve, a iznad njega postavljen je spomen od pravokutnoga mramora.

prijenosu tijela u Veneciju u Rimskome martirologiju zapisano je: „Translatio S. Marci Euangelistae, cum sacrum ejus corpus ex Alexandria Aegypti urbe, a barbaris tunc occupata, Venetias allatum, ibique in majori Ecclesia ejus nomine consecrata honorificentissime conditum fuit.”⁶¹

Naposljetku, kratak osvrt na sv. Ivana evanđelista, „ljubljenoga učenika”: autor je četvrtoga evanđelja, poslanica i Otkrivenja; sv. Jakov bio mu je brat. Prema vrlo čvrstoj tradiciji bio je u Efezu, a poslije je podnio muku tako što je bio ubačen u uzavrelo ulje. To je čudesno preživio, nakon čega je prognan na Patmos, a nakon Domicijanove smrti vratio se u Efez.⁶²

2.8. Florijan

Sveti Florijan, mučenik Dioklecijanova vremena, pogubljen je na području današnje Austrije.⁶³ Jedan je od svetaca na koje nailazimo samo jednom, na natpisu u Donjemu Polju (H38). Spominju se dva prijenosa njegova tijela: prvi je iz Norika u Rim, za što *AS* kao mogućnost spominje bijeg austrijskih monaha od mađarskih napada, a druga je zatim iz Rima u Poljsku.⁶⁴ Inače se uz njega znaju spominjati i drugovi u mučeništvu kojih je, skupa sa sv. Florijanom, bilo četrdeset.⁶⁵

2.9. Grgur

Jedini je sveti papa (osim svetoga Petra) koji se spominje u korpusu sv. Grgur. Bio je monah i čini se da je bio upravo benediktinac.⁶⁶ Nakon što je 590. godine postao prvi monah koji je sjeo na Petrovu stolicu, učinio je mnoga velika djela među koja pripada i reforma liturgije.⁶⁷ Gregorijanski koral po njemu je dobio naziv zato što mu se tradicionalno pripisuje stvaranje ustaljene verzije tog načina pjevanja.⁶⁸ Nakon smrti 604. godine ljudi su ga odmah smatrali svetcem.⁶⁹ Spominje se jedino u splitskoj crkvi sv. Martina (D28).

⁶¹ Prijevod glasi: Prijenos sv. Marka evanđelista, kada je njegovo sveto tijelo iz egipatskoga grada Alexandrije, tada pod barbarskom okupacijom, preneseno u Veneciju, i ondje u većoj crkvi posvećenoj u njegovo ime položeno na vrlo častan način.

⁶² *The Catholic Encyclopedia*, 1910: s. v. St. John the Evangelist.

⁶³ *Leksikon*: s. v. Florijan.

⁶⁴ *AS Mai I*: 466–467.

⁶⁵ *AS Mai I*: 462.

⁶⁶ *The Catholic Encyclopedia*, 1909: s. v. Pope St. Gregory I (“the Great”).

⁶⁷ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Gregory I ‘the Great’, Pope.

⁶⁸ *The Catholic Encyclopedia*, 1909: s. v. Gregorian Chant.

⁶⁹ *The Catholic Encyclopedia*, 1909: s. v. Pope St. Gregory I (“the Great”).

2.10. Hadrijan i Natalija

Na zadarskome natpisu D7 nalaze se imena sv. Natalije i bl. Hadrijana. Navod *martires tue* nakon imena sv. Natalije neobičan je: odnosi li se to na oboje, ili samo na sv. Nataliju?⁷⁰ Svakako se radi o grešci – Hadrijan je uistinu podnio mučeničku smrt uz dvadeset i tri druge osobe,⁷¹ a Natalija je, nakon što joj se u snu prikazao sv. Hadrijan, „εὐθέως παρέδωκε τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῷ Κυρίῳ”.⁷² Moramo napomenuti da postoji hagiografski tekst na grčkome jeziku naslovljen „Μαρτύριον τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀδριανοῦ καὶ Ναταλίας”,⁷³ po čemu možda možemo zaključiti da im se skupa tradicionalno pridavala titula mučenika, što opravdava „mučeništvo” sv. Natalije na ovome natpisu. Inače, nismo naišli na neke podatke o njihovom kultu u Hrvatskoj, tako da se možemo zapitati je li možda sv. Donat, koji je bio u Carigradu,⁷⁴ i za koga se smatra da je vjerojatno bio povezan s dotičnom zadarskom crkvom,⁷⁵ uveo njihovo štovanje u Zadar. S druge strane, u to su vrijeme relikvije ovih svetaca već bile prenesene u Rim iz Carigrada,⁷⁶ pa je možda ovaj kult uvezen sa Zapada – bolandisti detaljno raspravljaju o raznošenju relikvija iz Rima u druge krajeve Europe.⁷⁷

2.11. Hananija, Azarja i Mišael

Zadarski natpis D6 na kojemu piše *Ananias Azarias* odnosi se na tri osobe koje spominje prorok Daniel u svojoj knjizi u Svetome pismu. Natpis nije očuvan, no na njemu bi sigurno pisalo i *Misael* (ili *Misahel*) jer se, naime, uvijek spominju zajedno. Prvi se put spominju u Dn 1,6–7: „fuerunt ergo inter eos de filiis Iuda Danihel Ananias Misahel et Azarias et inposuit eis praepositus eunuchorum nomina Daniheli Balthasar et Ananiae Sedrac Misaheli Misac et Azariae Abdenago.”⁷⁸ Nisu htjeli štovati idole, kako je zapovjedio Nabukodonozor, zbog čega ih je on htio pogubiti u ognju. Vatra im nije naudila i oni su hvalili Boga tijekom tog neuspjela mučenja. Spominju se i u sklopu jednoga od starozavjetnih

⁷⁰ Vučić prevodi: „Blaženom Hadrijanu i svetoj Nataliji, tvojoj mučenici, zavjetovao i načinio Donat” (2018: 192).

⁷¹ *AS Sep III*: 216.

⁷² Prema *AS Sep III*: 230. Prijevod glasi: Odmah je predala svoj duh Gospodinu.

⁷³ Prijevod glasi: Mučeništvo svetih mučenika Hadrijana i Natalije.

⁷⁴ *Leksikon*: s. v. Donat.

⁷⁵ Vučić, 2013: 245. Isto i Vučić, 2018: 193.

⁷⁶ *AS Sep III*: 217. Godine 630. Honorije I. prenamijenio je zgradu koja se nekoć koristila za zasjedanja rimskoga senata (*Curia Iulia*) u crkvu sv. Hadrijana (Claridge, 2010: 75).

⁷⁷ *AS Sep III*: 231–255. Vučić (2018: 193) prenosi podatak da je papa Hadrijan I. krajem 8. stoljeća radio na uređenju crkve sv. Hadrijana, te da je njega i sv. Nataliju spomenuo u susjednoj crkvi. Je li ovo doprinijelo njihovoj inozemnoj popularnosti?

⁷⁸ Prijevod glasi: Među njima su od sinova Judinih bili Daniel, Hananija, Mišael i Azarja, i vođa eunuha dao im je imena – Danielu Baltazar i Hananiji Šadrak, Mišaelu Mešak i Azarji Abed Nego. *Imena sam naveo prema prijevodu u nakladi Kršćanske sadašnjosti (*Online Biblija*, 2012).

kantika koji se koriste u liturgiji, *Benedicite*: „benedicite Anania Azaria et Misahel Domino” (Dn, 3,88). Prema tome, liturgija bi, teoretski, mogla biti jedan od izvora za ovaj natpis.

S druge strane, teza koju iznosi Jakov Vučić da se ova imena spominju zbog usporedbe života u monaškoj ćeliji i Babilonske peći vrlo je uvjerljiva.⁷⁹ No iznosim još jednu mogućnost: postoji prikaz ove trojice koji potječe još iz 3. stoljeća u Priscilinim katakombama,⁸⁰ a njihovo čudesno izbavljenje povezivalo se s iskazivanjem nade u uskrsnuće, što je još jedno potencijalno objašnjenje ovoga natpisa.⁸¹ Ako je, što se pita i Vučić,⁸² ovaj natpis povezan s pokapanjem svećenika Grgura, izražava li se trima dječacima nada u uskrsnuće?

2.12. Ivan Krstitelj

Sveti Ivan Krstitelj spominje se tri (možda četiri) puta, u Lopudu (*Battesta Iohannes*, D54), na ninskome krsnom zdencu (*in honore videlicet sancti Iohannis Baptiste*, H53), u istarskome Novigradu (*beate Iohanis*, I4) i možda u Bijaćima (*Iohanis?*, H1). Titula *Baptista* dolazi od grčkoga glagola βαπτίζω, što je prešlo u latinski *baptizo*, a znači ‘krstiti’. Anđeo Gabrijel navijestio je njegovu ocu Zahariji da će njegova žena Elizabeta roditi sina i da će ga nazvati Ivan (Lk 1,11–13). Sveti Ivan krstio je Isusa na rijeci Jordanu (Mt 3,13–17; Mk 1,9–11; Lk 3,21–22). Kralj Herod dao ga je ubiti te mu je odsječena glava (Mt 14,1–12; Mk 6,14–29). Postojala je tradicija da je bio oslobođen iskonskoga grijeha.⁸³

Što se tiče našega korpusa, osim na relikvijaru (D54), spominje se na crkvenome namještaju koji je povezan sa sakramentom krštenja, što je, uzimajući u obzir Ivanovu povezanost s krštenjem, razumljivo. Na ninskome krsnom zdencu (H53) i na lopudskome relikvijaru (D54) traži se njegov zagovor, no ciborij iz Novigrada sadrži jednu zanimljivost: sv. Ivana Krstitelja moli se da izbriše grijeha. O problematici vezanoj uz tu molbu s literarnim usporedbama pisao je Lončar – iako nije uobičajeno, ipak nije bez presedana.⁸⁴ Ne spominje se puno puta, no ipak nešto češće na hrvatskome području (ukoliko je čitanje natpisa H1 ispravno).

⁷⁹ Vučić, 2013: 245.

⁸⁰ Murray, Murray, 1996: s. v. Three Holy Children.

⁸¹ Stracke, 2013.

⁸² Vučić, 2013: 245.

⁸³ *The Book of Saints*, 2016: s. v. John the Baptist.

⁸⁴ O tome vidi više u: Vežić, Lončar, 2009: 186–189.

2.13. Jakov

Sv. Jakov, još jedan od apostola, pojavljuje se samo jednom, u Pađenama na natpisu H61 (*Iacobi*). Bio je sin Zebedeja i Salome, i vjerojatno je bio stariji od sv. Ivana, svojega brata.⁸⁵ Pripadao je „probranoj” grupi apostola među kojima su se nalazili on, Petar i Ivan, te je stoga skupa s njima nazočio nekim značajnim događajima, primjerice Preobraženju.⁸⁶ Dana 25. srpnja 44. godine kralj Herod dao ga je ubiti („occidit autem Iacobum fratrem Iohannis gladio” – Dj 12,2).⁸⁷ U kasnijem vremenu počela se širiti tradicija da je bio apostol Španjolske gdje se časti,⁸⁸ a hodočašće u *Santiago de Compostela* i u današnje je vrijeme popularno.

2.14. Julijana i Vital

Na već spomenutom natpisu na kojemu se spominje sv. Luka (Split, D23), nadvratniku iz crkve sv. Julijane, u posvetnoj formuli koja glasi *ad onore sancta Iulianas et sancti Lucas et sancti Bitalis* spominju se još dva svetca.⁸⁹ Sv. Julijana, koja je titular crkve, donekle je enigmatična. Naime, Julijana o kojoj smatram da se ovdje radi pretrpjela je mučeništvo u Nikomediji za vladavine Maksimijana.⁹⁰ S devet godina bila je obećana jednome mladiću, no nije se htjela udati za njega ako ne prihvati kršćansku vjeru.⁹¹ Čini se da je njezino tijelo poslije bilo preneseno u Kampaniju.⁹² Postoji mišljenje da ona nije ubijena u Nikomediji, nego u blizini Napulja.⁹³

Neki su smatrali da postoji druga Julijana iz grada *Cumae*, koja je ondje umrla mučeničkom smrću, a neki pak da se radi o istoj osobi koja je rođena u *Cumae*, a postala mučenica u Nikomediji.⁹⁴ U svakome slučaju, ona se u jednome ili drugome obliku častila u navedenoj crkvici.

Što se tiče svetoga Vitala, ima više svetaca mučenika toga imena, no čini se da se ovdje radi o sv. Vitalu iz Ravenne, navodnome mužu sv. Valerije.⁹⁵ Mučen je u Ravenni u 1.

⁸⁵ *The Catholic Encyclopedia*, 1910: s. v. St. James the Greater.

⁸⁶ *Ibid.*.

⁸⁷ *The Book of Saints*, 2016: s. v. James the Great. Prijevod glasi: Ubio je Jakova, Ivanova brata, mačem.

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Prijevod glasi: U čast svete Julijane i svetoga Luke i svetoga Vitala. U zapisu je zabilježen betacizam (*Bitalis*).

⁹⁰ *AS Feb II*: 868.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Juliana the Martyr.

⁹⁴ *AS Feb II*: 868.

⁹⁵ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Vitalis of Ravenna.

ili 2. stoljeću,⁹⁶ a u Zadru je postojala crkva posvećena njemu u čast što otklanja sumnje oko toga o kojemu se Vitalu ovdje radi.⁹⁷

2.15. Juraj

Dvapat nailazimo na svetoga mučenika Jurja, na natpisu u Kaštelima (*ad honore videlicet invictissimorum sanctorum (...) et Georgii martyris*, H24) i Otresu, lokalitetu kod Bribira (*ad honorem (...) sancti Georgii*, H59). Vrlo je popularan, a pogubljen je u Svetoj Zemlji, vjerojatno za carevanja Dioklecijana.⁹⁸ O njemu su se razvile razne legende koje su govorile o njegovoj mucij, čemu su poslije dodana čudesa, a pojavila se i priča o borbi sa zmajem. Ubraja se u takozvanih četrnaest svetih pomoćnika.⁹⁹ Njegov se kult proširio iz Palestine,¹⁰⁰ a neki smještaju solunsku crkvu sv. Jurja već u 4. stoljeće.¹⁰¹

2.16. Križ

Premda se ne radi o osobi, svetim se naziva i Križ. U Otresu (H59) piše *ad honorem (...) sanctae Crucis*, a u Splitu (D24) ga se naziva *Crux alma Dei* i zaziva se za obranu od neprijatelja – *tueatur ab oste*. Čašćenje Križa, prisutno u ranoj Crkvi, još se više proširilo nakon što je pronađeno drvo Križa. Relikvije su se proširile posvuda, a postoji, primjerice, i natpis iz 359. s područja Sjeverne Afrike koji svjedoči o prisutnosti dijelova drva Križa.¹⁰²

2.17. Kuzma i Damjan

Popularni sveteći Kuzma i Damjan nisu zapostavljeni – pojavljuju se na trima natpisima (Split – D22; Šibenik, Donje Polje – H41 i Pridraga – H69). Za H69, na kojem je očuvano samo *sancti Co*, pretpostavlja se da je pisalo *sancti Cosmae*. U tome slučaju, iza njega bi sigurno slijedio i sv. Damjan, zato što oni uvijek dolaze u paru. Inače, zajedno s njima spominjali su se i Antimo, Leontije i Euprepije, no Kuzma i Damjan puno su poznatiji.¹⁰³ Liječili su ljude besplatno, zbog čega se nazivaju *ἀνάργυροι* ('bez srebra/novca').¹⁰⁴ Kao i mnogi drugi, umrli su mučeničkom smrću za vrijeme Dioklecijana, a prema tradiciji trebale su im se odrubiti glave jer drugi načini pogubljenja nisu bili

⁹⁶ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: St. Vitalis.

⁹⁷ *AS Apr III*: 562.

⁹⁸ *The Book of Saints*, 2016: s. v. George the Great.

⁹⁹ *Leksikon*: s. v. Juraj.

¹⁰⁰ *AS Apr III*: 101.

¹⁰¹ *The Catholic Encyclopedia*, 1909: s. v. St. George.

¹⁰² *The Catholic Encyclopedia*, 1908: s. v. The True Cross.

¹⁰³ *AS Sep VII*: 428.

¹⁰⁴ *The Catholic Encyclopedia*, 1908: s. v. Sts. Cosmas and Damian.

uspješni;¹⁰⁵ čini se da se to dogodilo 287. godine.¹⁰⁶ Njihovoj važnosti i časti koju su imali svjedoči činjenica da se nalaze u Rimskome kanonu,¹⁰⁷ a moguće je da se njihov blagdan slavio već od 4. ili 5. stoljeća.¹⁰⁸

2.18. Lovro

Sv. Lovro, na čiju je čast posvećena trogirski katedrala,¹⁰⁹ spominje se na dvama natpisima, po jednom u Trogiru (D45) i Donjemu Polju (H41). Bio je arhiđakon, odnosno prvi među sedam rimskih đakona.¹¹⁰ Živio je u 3. stoljeću, a pogubljen je 10. kolovoza 258. godine, četiri dana nakon što je bio pogubljen papa Siksto II. Uzimajući u obzir da je već car Konstantin dao izgraditi oratorij nad njegovim grobom i da se sv. Lovro od toga stoljeća iznimno časti,¹¹¹ a spominje se i u Rimskome kanonu,¹¹² neobično je koliko je malo natpisa na našem području, koji su jednako podijeljeni na bizantski i hrvatski teritorij.

2.19. Marta

Sveta Marta sestra je Lazara i Marije (koja se u zapadnoj tradiciji poistovjećuje s Marijom Magdalenom).¹¹³ Prvi se put spominje u Lk 10,38: „(...) et mulier quaedam Martha nomine excepit illum in domum suam.”¹¹⁴ Osim njezina gostoprimstva, spominje se i prilikom Lazarova uskrisenja (Iv 11). Njezine su se relikvije širile po Italiji, Njemačkoj, Španjolskoj i Belgiji, no ne zna se točno u koje vrijeme i odakle.¹¹⁵ Spominje se samo na jednome natpisu (H1) u Bijaćima, gdje uz njezino ime stoji pridjev *almifica*. To bi značilo ‘slavna, časna’, a prema Niermeyeru to je epitet svetaca.¹¹⁶ Inače, u našem korpusu taj se pridjev jednom koristi i za Boga (H4: *almifico Domino/Deo*), što znači da nije rezerviran samo za svetce.¹¹⁷

¹⁰⁵ *Leksikon*: s. v. Kuzma i Damjan.

¹⁰⁶ *AS* Sep VII: 438.

¹⁰⁷ Jungmann, 2012, vol. 2: 175.

¹⁰⁸ *AS* Sep VII: 433.

¹⁰⁹ Prije katedrale, na njezinu je mjestu bila bazilika sv. Lovre (Benyovsky Latin, 2009: 14). Uzimajući u obzir da se katedrala gradi početkom 13. st. (Benyovsky Latin, 2009: 48), Konstantin Porfirogenet govori o prošloj crkvi u ovome navodu (*DAI* 29, 261–262): „Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ ἀπόκειται ὁ ἅγιος μάρτυς Λαυρέντιος, ὁ ἀρχιδιάκων.” Prijevod glasi: U istome gradu leži sveti mučenik Lovro, arhiđakon.

¹¹⁰ *AS* Aug II: 491.

¹¹¹ *The Catholic Encyclopedia*, 1910: s. v. St. Lawrence.

¹¹² *The Book of Saints*, 2016: s. v. Laurence of Rome.

¹¹³ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Martha.

¹¹⁴ Prijevod glasi: (...) i neka ga žena, imenom Marta, primi u svoju kuću.

¹¹⁵ *AS* Jul VII: 11.

¹¹⁶ Niermeyer, 1976: s. v. *almificus*.

¹¹⁷ U odabranome korpusu pojavljuje se isključivo u ovim dvama navratima (i to samo na hrvatskome teritoriju), tako da ne možemo vidjeti u kojoj se mjeri odnosi na svetce, a u kojoj na Boga.

2.20. Martin

U splitskoj crkvi sv. Martina titular se spominje dvaput (D28 – *in honore beati Martini*; D29 – *sub onore beati Martinis*). Na njega nailazimo još u Otresu (H59 – *sancti Martini*), te možda u Ostrovici (H55, ovisno o čitanju). Živio je u 4. stoljeću, a zbog obiteljskog pritiska ušao je u vojsku.¹¹⁸ S dvadeset godina primio je sakrament krštenja, a nakon nekoga vremena postao je monah.¹¹⁹ Poslije je zaređen za biskupa i postavljen na biskupsku stolicu francuskoga grada Toursa. Čuda su mu se pripisivala i prije i poslije smrti, i bio je jako čašćen u srednjemu vijeku.¹²⁰ Bio je popularan i u Hrvatskoj, čemu, primjerice, svjedoči činjenica da se samo na Kvarneru nalazi 26 toponima povezanih s njime.¹²¹

2.21. Mihael i Gabriel

U građi nailazimo i na dva arkandela, Mihaela i Gabriela. Mihaelovo ime, prevedeno s hebrejskoga, znači ‘tko je kao Bog?’,¹²² a Gabrielovo ‘Božja snaga’.¹²³ Prvi se u Bibliji imenuje pet puta (Dn 10,13.21 i 12,1; Jd 1,9; Otk 12,7): Juda mu u svojoj poslanici pridodaje titulu arkandela (*Michahel archangelus*), a *princeps* uz njegovo ime nalazi se u knjizi proroka Daniela (Dn 10,13: „Michahel unus de principibus primis”; Dn 10,21: „Michahel princeps vester”; Dn 12,1: „Michahel princeps magnus”). Splitski natpisi D20 i 30, trogirski D43 te natpisi H67 i 68 iz Pridrage (koji bi se trebali promatrati zajedno) sadrže njegovo ime i titulu arkandela. Pridjev *sanctus* sačuvan je na spomenutom natpisu D43 i na arhitravu oltarne ograde iz Gradca H23, a ime mu se pretpostavlja uz formulu *ad onore beati* natpisa D56 na Prevlaci. *Principem angelorum* (H17 – Brnaze) ističe njegovo povlašteno mjesto među anđelima (neki smatraju da je prvi nad svim anđelima, no to mišljenje ne dijele svi),¹²⁴ a aluzija na njegovo prvenstvo nalazi se, primjerice, u jednome predslavlju Gregorijanskoga sakramentarija.¹²⁵ Čašćenje sv. Mihaela prisutno je u kršćanstvu od davnih vremena,¹²⁶ a crkve su se u njegovu čast gradile još od četvrtoga stoljeća.¹²⁷ Poznato ukazanje *in monte*

¹¹⁸ *Leksikon*: s. v. Martin.

¹¹⁹ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Martin of Tours.

¹²⁰ *The Catholic Encyclopedia*, 1910: s. v. St. Martin of Tours.

¹²¹ Zaradija Kiš, 2003: 178.

¹²² *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. St. Michael the Archangel.

¹²³ *The Catholic Encyclopedia*, 1909: s. v. St. Gabriel the Archangel.

¹²⁴ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. St. Michael the Archangel. O ovome raspravlja i poznati biblijski komentator Cornelius a Lapide u komentaru o Dn 10,13 (1891, tom. 13: 142–143).

¹²⁵ „(...) Quamvis enim nobis sit omnis Angelica veneranda sublimitas, quae in Majestatis tuae consistit conspectu, illa tamen est propensius honoranda, quae in ejus ordinis dignitate caelestis militiae meruit principatum.” (prema *AS Sep VIII*: 6).

¹²⁶ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Michael the Archangel.

¹²⁷ *AS Sep VIII*: 49.

Gargano u Italiji dogodilo se, kako smatraju bolandisti, u prvoj polovici petoga stoljeća,¹²⁸ no tvrde da je njegova svetkovina nastala prije samog ukazanja.¹²⁹ Uzimajući u obzir njegovu popularnost i rasprostranjenost, teško je zaključiti odakle je njegovo štovanje došlo na naše prostore. Sve skupa, u našem korpusu pojavljuje se, ako neke upitne natpise prihvatimo kao točno rekonstruirane, jedanaest puta (Dalmacija: D9, 20, 30, 43 i 56; Hrvatska: 17, 23, 40 i 67, vrlo vjerojatno H5 i možda H20), nešto češće na prostoru Hrvatske.

Arkandeo Gabriel znatno je manje zastupljen, sa samo dvama natpisima, po jednim u bizantskome odnosno hrvatskome dijelu (Zadar – D9; Biskupija, lokalitet Crkvina – H5). U Svetome pismu imenuje se četiri puta (Dn 8,16; 9,21; Lk 1,19.26). Značajna je njegova uloga navještenja Blaženoj Djevici Mariji da će roditi Isusa, Sina Božjega, što se slavi u svetkovini Blagovijesti, te Zahariji da će njegova žena Elizabeta roditi sina Ivana Krstitelja. U našem korpusu nikada se ne nalazi sam, odnosno oba se puta spominje uz arkandela Mihaela, a andeoska titula nije sačuvana uz njegovo ime. Naravno, uzrok tomu mogla bi biti slaba očuvanost natpisa. Dakle, titula *andeo* (za razliku od *arkandeo*) pojavljuje se samo jednom, u već navedenoj sintagmi *principem angelorum* (H17). Pridjev *electis* koji se koristi na natpisu D9 ponekad im se pridaje,¹³⁰ jednom se na to može naići u Bibliji (1 Tim 5,21): „testor coram Deo et Christo Iesu et electis angelis”.¹³¹

2.2.2. Mojsije

Mojsije iz Staroga zavjeta spominje se na lokalitetu Šuplja crkva (gdje se nalazila crkva u kojoj je okrunjen kralj Zvonimir 1075. godine),¹³² na kojemu je nađen natpis (H37) sadržaja *sanctus Moises*. Živio je u 13. i u dijelu 12. stoljeća prije Krista.¹³³ Spominje se kao autor Petoknjižja,¹³⁴ a značajan je na više razina (bio je židovski vođa, oslobodio ih je od sužanjstva, predao im je Božji zakon, a bio je i prorok i povjesničar).¹³⁵ *Profeta* s natpisa H36 iz iste crkve vjerojatno se odnosi na njega.¹³⁶

¹²⁸ AS Sep VIII: 57.

¹²⁹ AS Sep VIII: 70.

¹³⁰ Petricioli, 1962: 260.

¹³¹ Prijevod glasi: Zaklinjem (te) pred Bogom i Kristom Isusom i izabranim anđelima.

¹³² Marasović-Alujević, 1985: 291.

¹³³ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. Moses.

¹³⁴ *Leksikon*: s. v. Mojsije.

¹³⁵ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. Moses.

¹³⁶ Tako i Zekan, 2000: 257.

2.23. Nikola i oci Nicejskoga sabora

Vrlo popularan svetac, Nikola, spominje se jednom, u Kaštel Starome (H24): *ad honore (...) Nicolai confessoris*. Pridaje mu se titula ispovjednika zato što nije umro mučeničkom smrću. Živio je na području Male Azije gdje je poslije, u mjestu Mira, postao biskupom.¹³⁷ Završio je u zatvoru tijekom progona, no bio je oslobođen nakon što je Konstantin postao car i sudjelovao je na Nicejskome saboru.¹³⁸ Vitezovi iz Barija 1087. godine prenijeli su svetčevo tijelo u njihov grad zbog turske prijetnje.¹³⁹

Što se tiče spomenutoga Nicejskog sabora, trogirski natpis D42, iako je slabo očuvan, spominje 318 svetih otaca, što se odnosi na oce, većinom Grke, koji su sudjelovali na spomenutom saboru.¹⁴⁰ U formulama prokletstva na koje se nailazi u sankcijama listina hrvatskoga ranosrednjovjekovnog razdoblja najčešće se prijeti njihovim prokletstvom.¹⁴¹ Prisutni su i na epigrafskome materijalu, o čemu svjedoči jedan rimski natpis iz 5. stoljeća: „[A]nathema abeas da tricenti dece[m et oc]to pa|triarche”.¹⁴²

2.24. Pelagije

Na području Istre na dvama se natpisima spominje sveti Pelagije: *sanctus Pelagius* u Novigradu (I3) i *Leopardlis presbiter hoc fecit in amore sanctus Pelagii* (I5) u Poreču. Sv. Pelagije zaštitnik je novigradske župne crkve (nekoć katedralne), a kult mu je bio raširen po Istri.¹⁴³ Podnio je mučeništvo za vrijeme cara Numerijana, a poslije su mu relikvije bile odnesene u Novigrad.¹⁴⁴ Prije se smatralo da su njegove relikvije tu pohranjene tek sredinom 12. stoljeća, no izgleda da su bile prisutne barem od kraja 8. st.¹⁴⁵ Negdje se spominje kao đakon.¹⁴⁶

2.25. Petar

Sv. Petar, jedna od najvažnijih osoba u kršćanstvu (osobito među katolicima), spominje se sedam puta (dvaput na bizantskome teritoriju – u Zadru D2, a Splitu D19; na hrvatskome teritoriju pet puta – u Gradcu H21, Kaštel Starome H24, Muću H30, Solinu H35

¹³⁷ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. St. Nicholas of Myra.

¹³⁸ *Ibid.*

¹³⁹ Dragić, 2015: 7.

¹⁴⁰ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. The First Council of Nicaea.

¹⁴¹ Basić, 2018: 298–299.

¹⁴² Kaufmann, 1917: 158.

¹⁴³ *Leksikon*: s. v. Istarski sveci.

¹⁴⁴ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Pelagius of Aemonia.

¹⁴⁵ Zgrablić, 2018: 19–20.

¹⁴⁶ Vidi *AS Aug VI*: 154–155.

te Otresu H59). U Novome zavjetu često se spominje i pod njegovim imenom sačuvane su dvije poslanice koje pripadaju kanonu Svetoga pisma.

Petar, prvotno zvan Šimun, prihvatio je Isusov poziv i nasljedovao ga, te je na kraju postao rimski biskup i prvi papa. Hodanje po vodi (Mt 14,29), ispovijest vjere (Mt 16,16), prisutnost tijekom Preobraženja (Mk 9,1), zatajenje i kajanje (Mt 26,69–75) samo su neke od Petrovih zgoda zapisanih u Bibliji. Umro je u Rimu, a prema predaji to je bilo razapinjanjem na naopako okrenut križ.¹⁴⁷ Poslije je car Konstantin dao izgraditi baziliku nad njegovim grobom,¹⁴⁸ a ona se od polovice 4. st. počinje spominjati u izvorima.¹⁴⁹ Uzimajući u obzir njegov značaj za Crkvu, razumljivo je da se počeo rano častiti i da taj običaj širio; čudesa se spominju još i u Djelima apostolskim, gdje je zabilježeno da su ljudi htjeli i da Petrova sjena prođe preko njih (5,14–16).

U našem korpusu uz njegovo se ime četiri puta pojavljuje pridjev *sanctus* (D19, H21 i 24 te H35 gdje je u superlativu), a *beatus* dvaput (H30 i 59). Ovdje se možemo zapitati je li *beatus* inspirirano Gospodnjim riječima – „*beatus es Simon Bar Iona*” (Mt 16,17) – koje su slijedile nakon Petrove ispovijesti vjere. Od ostalih izraza, na ciboriju prokonzula Grgura (D2) Petra se oslovljava riječima *o princeps Petre principum*. Riječ *princeps* ima više značenja, a jedno od njih je ‘biskup’¹⁵⁰ – prema tome, ovdje bi se moglo raditi o Petru kao prvaku svih biskupa, što se dovodi u vezu s primatom rimske biskupije (pape su uvijek rimski biskupi, nasljednici sv. Petra). Druga bi opcija bila bi da se ovdje radi o prvenstvu nad apostolima, no bilo bi malo tipičnije da je u tome slučaju uklesana fraza *princeps apostolorum* analogijom prema „*princeps apostolorum Petrus*” (kako piše Gildas) ili „*beatissimus apostolorum princeps*” (kako piše Beda).¹⁵¹ Možda bi se *principum* čak moglo odnositi na svjetovne vladare, tako da se ovdje radi o primatu duhovne vlasti nad svjetovnom. Isti natpis potom se obraća prvomu papi riječima *caelestis aulae claviger*. Kako bismo to shvatili, dovoljno je pogledati Mt 16,19: „*et tibi dabo claves regni caelorum...*”¹⁵² Dakle, sv. Petar onaj je koji je dobio ključeve kraljevstva nebeskoga. Pridjev *claviger* nalazimo i u grčkome jeziku, *κλειδοῦχος*, a uz Petra veže se već u 4. stoljeću (*Didymus Alexandrinus*), dok se nešto ranije pronalazi i uz sv. Mihaela (*Apocalypsis Baruch*).¹⁵³ Arhitrav oltarne pregrade

¹⁴⁷ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. St Peter, Prince of the Apostles.

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ Gem, 2013: 37.

¹⁵⁰ Usp. Niermeyer, 1976: s. v. *princeps*.

¹⁵¹ Prema *The Dictionary of Medieval Latin from British Sources*: s. v. *princeps*.

¹⁵² Prijevod glasi: I tebi ću dati ključeve kraljevstva nebeskog...

¹⁵³ *A Patristic Greek Lexicon*, 1961: s. v. *κλειδοῦχος*. Postoji i natpis iz 5. stoljeća na kojem se Petar naziva *ianitor in superis* (Kaufmann, 1917: 243).

iz crkve sv. Petra (H21) spominje istu stvar, no drugim riječima: *sanctus Petrus cui Deus tradidit claves regni celorum*.¹⁵⁴

Uspoređujući ta dva natpisa međusobno i s biblijskim tekstom, primjećujemo da je u prvome *regnum caelorum* promijenjeno u *caelestis aula*, za što bi mogla biti zaslužna druga mjesta u Svetome pismu u kojima se *aula* kao palača ili dvor veže uz kralja (*aula regis* – Post 45,16; 2 Kr 7,9; Est 12,1; *aula palatii* – Est 12,5; *aula Babylonis* – Dn 4,26; *aulae regiae* – Est 11,3; Dn 5,5; *aulam regis* – Est 4,2; *rex in aulam* – 1 Mak 11,46; *aulam regiam* – 2 Mak 13,15). Budući da se radi o *kraljevstvu* nebeskome, možda je ovako došlo do drukčijega izbora riječi, a možda se jednostavno radi o umjetničkoj ekspresivnosti donatora. Može li se ovdje raditi i o dvjema različitim klasama ljudi? S jedne strane imamo natpis (Gradac, H21) koji se nalazi u zaleđu i na kojemu je prilično jednostavan izraz koji se ne razlikuje uvelike od biblijskoga podloška. S druge strane, Grgurov ciborij (D2) nalazi se u gradu Zadru i poklanja ga prokonzul, i na njemu se nalazi osoban tekst promišljena pjesničkog izraza. Nailazimo na slične izraze u nekim Alkuinovim pjesmama: „Claviger aetherius Petrus” (XLV, 38); „Claviger aetherius servat qui regmina caeli” (LXXXVIII, xvii, 1); „Claviger aetherius princeps in principe Christo” (CIX, iii, 1); „Maximus ecclesiae princeps et claviger aulae / Caelestis...” (CIX, xxiv, 12–13).¹⁵⁵ Je li moguće da su do autora našega natpisa došle te (ili slične) pjesme na koje se ugledao?

Još je jedan izraz na koji nailazimo u građi *summus – Petri summi* (H24). Spomenutim svetcima na tome natpisu dodaje se i superlativ *invictissimus – ad honore videlicet invictissimorum sanctorum...* (doslovno je značenje ‘vrlo nepobjediv, najnepobjediviji’). Iako bi se tu moglo raditi o izrazu u značenju ‘vrhovni’ zbog Petrove važnosti u zapadnome kršćanstvu, čini se izglednijim da se cilja na izraz *summus pontifex*. Premda se ta titula prije mogla odnositi i na neke druge biskupe, poslije se to ustalilo isključivo za papu – navodi se podatak da se to, naizgled, nakon 11. st. rezervira samo za papu.¹⁵⁶ Sve u svemu, u bizantskim se gradovima papa spominje na samo dvama natpisima, a u Hrvatskoj pet puta (od kojih su četiri na području srednje Dalmacije). Bi li uzrok rijetka pojavljivanja pape na području Bizanta mogla biti carska prijestolnica, koja je djelovala na širenju čašćenja sv. Andrije?¹⁵⁷

¹⁵⁴ Prijevod glasi: Sveti Petar kojemu je Bog predao ključeve kraljevstva nebeskoga.

¹⁵⁵ Citati su prema *Poetae Latini aevi Carolini*, 1881.

¹⁵⁶ *The Catholic Encyclopedia*, 1911: s. v. The Pope. Za primjer upotrebe ovoga izraza za ostale biskupe, vidi epitaf Hatona II.: „Pontificem summum Hattonem cerne sepultum...” (natpis 230 u *Die christlichen Inschriften der Rheinlande*, 1894).

¹⁵⁷ Strika, 2009: 24.

2.26. Stjepan

Sveti se Stjepan spominje na trima natpisima (okolica Kotora – D57; Biskupija, Crkvina – H3 i u Otresu – H59). Zbog toga što je bio prvi mučenik, naziva se *protomartyr* te se ubraja među prvih sedam đakona.¹⁵⁸ Prvi se put spominje u Dj 6,5: „(...) et elegerunt Stephanum virum plenum fide et Spiritu Sancto...”¹⁵⁹ Njega se prvoga imenuje, a potom ostalih šest đakona koji su bili izabrani. Već je za života činio čuda (Dj 6,8): „Stephanus autem plenus gratia et fortitudine faciebat prodigia et signa magna in populo.”¹⁶⁰ Lažno su ga optužili da je izrekao blasfemiju protiv Mojsija i Boga (Dj 6,11), te je on održao govor kada ga je veliki svećenik ispitivao. Nakon njegova govora (7,2–53) odveli su ga izvan grada i kamenovali, a on je zazivao Gospodina i molio ga da im to ne uzme za zlo (7,57–59). Pokopali su ga ili kršćani ili židovi (koji su mu, dakako, bili naklonjeni), a njegovo tijelo otkriveno je tek 415. godine, nakon čega je bilo preneseno prvo na Sion, a zatim na mjesto gdje je prema predaji bio kamenovan.¹⁶¹

2.27. Stošija i Krševan

Sveta Stošija, po kojoj zadarska katedrala dobila ime,¹⁶² spominje se tri puta na natpisu D1, na svetičinu sarkofagu. Njezino se ime, u svojoj latinskoj verziji *Anastasia* (usp. grč. ἀνάστασις, ‘uskrsnuće’), pojavljuje dva puta u sintagmi *beate sancte* (tekst je u obama slučajevima jednak: *in nomine sancte Trinitatis hic requiescit corpus beate sancte Anastasie*), a treći se put pojavljuje bez pridjeva „blažena”: *de donis Dei et sancte Anastasie* (...). Umire 25. prosinca 304. godine mučeničkom smrću, a tijekom 5. stoljeća njezine se relikvije smještaju u Carigrad.¹⁶³ Krajem toga stoljeća počinje se također častiti u Rimu i u to je vrijeme njezino ime uvršteno u Rimski kanon.¹⁶⁴

S druge strane, sv. Krševan, koji se legendarno veže sa sv. Stošijom,¹⁶⁵ nema epigrafski spomenik iz ranosrednjovjekovnoga razdoblja u Zadru. Nalazi se samo na jednome natpisu na lokalitetu Otres (H59): *sancti Grisogoni* (grč. χρυσόγονος, ‘rođen/začet od zlata’). O prijenosu njegovih relikvija u Zadar iz Akvileje sačuvane su tri predaje,¹⁶⁶ a čini se da se to

¹⁵⁸ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Stephen the Protomartyr.

¹⁵⁹ Prijevod: (...) i izabrali su Stjepana, muža puna vjere i Duha Svetoga...

¹⁶⁰ Prijevod: Stjepan je, pun milosti i hrabrosti, činio čuda i velike znakove među narodom.

¹⁶¹ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: s. v. St. Stephen.

¹⁶² Konstantin Porfirogenet spominje katedralu („Ὁ δὲ ναὸς τῆς ἁγίας Ἀναστασίας”, *DAI* 29, 278–279) koju opisuju (29, 278–281).

¹⁶³ *Leksikon*: s. v. Anastazija.

¹⁶⁴ *The Catholic Encyclopedia*, 1907: s. v. St. Anastasia.

¹⁶⁵ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Chrysogonus.

¹⁶⁶ Strika, 2009: 4–7.

zbilo najkasnije polovicom 7. stoljeća.¹⁶⁷ Ipak, najraniji pouzdan podatak o njegovu kultu u Zadru potječe iz 9. st.¹⁶⁸

2.28. Svi sveti

Zanimljiv liturgijski podatak donosi splitski natpis D21 na kojemu se spominje *festivitas omnium sanctorum ecclesiae*. Tu svetkovinu koja se slavi 1. studenoga papa Grgur 4. proširio je na cijelu Crkvu.¹⁶⁹ U lopudskoj crkvi sv. Ilije nalazi se jedan natpis (D54) na kojemu se, kao i ovdje, općenito spominju sveti: *Domeni beati sancti battesta Iohannes et marteris intercedete (...)*.¹⁷⁰ Jesu li ovdje *beati sancti* isključivo mučenici (u kojem bi slučaju *Iohannes et marteris* uže specificiralo tu sintagmu), ili se mučenici spominju paralelno? Spominjanje *krunjenja* moglo bi doprinijeti tumačenju da se ipak isključivo govori o mučenicima.

2.29. Teodor

Sveti Teodor služio je u rimskoj vojsci i čini, skupa sa sv. Jurjem i Demetrijem, „tri svetca vojnika”.¹⁷¹ Spalio je Kibelin hram i umro je mučeničkom smrću, spaljivanjem, između 306. i 311. godine.¹⁷² Sv. Grgur iz Nise već u 4. st. svojim panegirikom donosi neke podatke o njemu.¹⁷³ Od 9. stoljeća počinje se spominjati i sv. Teodor Stratilat, no on je dubleta ovdje spomenutoga svetca.¹⁷⁴ Spominje se jedino na natpisu u Bolu (H15) gdje se spominje kao *blaženi Teodor mučenik*.¹⁷⁵ Teodor koji se spominje na zadarskome natpisu D3

¹⁶⁷ Strika, 2009: 51. I on se spominje u *DAI* (29, 277–278): „καὶ ὁ ἅγιος Χρυσόγονος μοναχὸς καὶ μάρτυς καὶ ἡ ἄγια ἄλυσις αὐτοῦ.” Prijevod glasi: I sveti Krševan, monah i mučenik, i njegovi sveti okovi.

¹⁶⁸ Vedriš, 2014: 219. Autor razmatra nastanak njegova kulta u Dalmaciji, te je li Zadar utjecao na njegovo štovanje koje je zabilježeno u Otresu u 9. st.

¹⁶⁹ *The Catholic Encyclopedia*, 1907: s. v. All Saints' Day.

¹⁷⁰ *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 127. Prijevod glasi: Gospodari, blaženi sveci, Krstitelju Ivane i mučenici (...).

¹⁷¹ *The Book of Saints*, 2016: s. v. Theodore Tyro.

¹⁷² *Ibid.*

¹⁷³ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: s. v. St. Theodore of Amasea.

¹⁷⁴ Walter, 2003: 59.

¹⁷⁵ Ovdje se sigurno ne radi o Stratilatu. Prvi je razlog tomu činjenica da bi se, da se radi o Stratilatu, vjerojatno spomenula njegova titula (Walter, 2003: 59), a drugi je razlog datacija. Naš se natpis datira u 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 244), odnosno u isti period vremena kada je tek nastala ideja o Teodoru Stratilatu. Možda bi se mogla iznijeti hipoteza da bi se na važnijim mjestima bizantskoga teritorija neka crkva i mogla posvetiti njemu, no Bol bi se u ovo vrijeme teško mogao spomenuti kao bizantski teritorij (bez ulaženja u raspravu o Paganiji i teritorijalnoj prevlasti Bizanta odnosno drugih sklavinija; ovdje se svakako držimo klasifikacije iz *Hrvati i Karolinzi*, 2000 prema kojoj Bol pripada u „Hrvatsku i pridružene sklavinije”), a pred njime bi sigurno prednjačili gradovi poput Splita, Zadra, Trogira ili Kotora. Naposljetku, njegov je kult tek postao popularan krajem 10. stoljeća (*The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991: s. v. Theodore Stratelates).

nije svetac, već je autograf nekog majstora ili vjernika.¹⁷⁶ Mislim da lokacija natpisa (pilon crkve) otklanja bilo kakve sumnje o tome je li ovo svetac ili ne.

3. BLAŽENA DJEVICA MARIJA

Ipak, od svetaca najviše se spominje Djevica Marija, sveukupno 16 puta. To uključuje i dva upitna primjera. Ovo se odnosi isključivo na natpise na kojima se spominje imenom ili nekom od uobičajenih titula (*Genetrix, Virgo*). O njoj se prema katoličkome tumačenju već na proročki i tipološki način govorilo u *Knjizi Postanka, Izaiji, Miheju i Jeremiji*.¹⁷⁷ Što se tiče njezina rođenja, dogma o bezgrešnome začecu govori o tome da je ona bez iskonskoga grijeha. Postoje teorije da je rođena u Betlehemu, blizu Betlehema ili u Jeruzalemu.¹⁷⁸ Kako piše u Matejevu evanđelju (1,18), začela je po Duhu Svetomu dok je bila zaručena za sv. Josipa. Efeški sabor u prvome kanonu pod prijetnjom anateme izriče da nitko ne smije nijekati da je ona Majka Božja, *θεοτόκος*.¹⁷⁹ Lateranski sabor iz 649. godine izriče da se ne smije nijekati da je ona bila i ostala djevicom, a s time se slažu i crkveni oci.¹⁸⁰ Zadnja je dogma o njezinu uznesenju na nebo. Pobožnost prema njoj počela je još u apostolsko vrijeme.¹⁸¹

Na natpisima bizantskoga teritorija pojavljuje se, ako su rekonstrukcije teksta određenih natpisa točne, pet puta. Na natpisima u Zadru i Trogiru (D11 i 49) jednostavno se spominje kao sveta (*sancte/sanctae Marie*), no ostali natpisi svjedoče i o njezinim već spomenutim titulama koje se dovode u vezu s dogmatskim naukom o njezinu djevičanstvu i majčinstvu. Tako činjenicu da je ona Majka Božja spominje splitski natpis D28 (*in honore (...) Genitricis Dei Marie*), gdje *Genetrix* (ili *Genetrix*) *Dei* odgovara grčkoj tituli *θεοτόκος*. Splitski natpisi D18 (*ad honorem Virginis*) i D36 (*crimine te sanctus Rex purget Vergine natus*, ovdje se spominje tek indirektno)¹⁸² spominju njezino djevičanstvo. Na hrvatskome teritoriju spominje se čak jedanaest puta (od kojih su dva vrlo upitna), no sastav je sličan. Na

¹⁷⁶ *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 164.

¹⁷⁷ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: s. v. The Blessed Virgin Mary.

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ „Εἴ τις οὐχ ὁμολογεῖ, Θεὸν εἶναι κατὰ ἀλήθειαν τὸν Ἐμμανουήλ, καὶ διὰ τοῦτο θεοτόκον τὴν ἁγίαν παρθένον (γεγέννηκε γὰρ σαρκικῶς σάρκα γεγονότα τὸν ἐκ Θεοῦ λόγον)· ἀνάθεμα ἔστω.” (prema Denzinger, 2009: 153 (§252)).

¹⁸⁰ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: s. v. Virgin Birth of Christ. Kanon Lateranskoga sabora glasi ovako: „Si quis secundum sanctos Patres non confitetur proprie et secundum veritatem Dei genitricem sanctam semperque virginem et immaculatam Mariam, utpote ipsum Deum Verbum specialiter et veraciter, qui a Deo Patre ante omnia saecula natus est, in ultimis saeculorum absque semine concepisse ex Spiritu Sancto, et incorruptibiliter eam genuisse, indissolubili permanente et post partum eiusdem virginitate, condemnatus sit.” (prema Denzinger, 2009: 279 (§503)).

¹⁸¹ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: s. v. The Blessed Virgin Mary.

¹⁸² Prijevod: Sveti Kralj (sc. Isus) rođen od Djevice neka te očisti od zločina.

nekima se spominje samo imenom (uz koje može biti pridjev *sancta*), a na nekima se, kao i na netom spomenutim natpisima, ističu i dogmatski izrazi *Virgo* ili *Genetrix*. Tako je samo ime sačuvano na natpisima H3 (Biskupija, Crkvina), H14 (upitno; Biskupija, Sv. Trojica) i H56 (Ostrovica), a s pridjevom *sancta* na H22 (upitno; Gradac), H46 (Golubić) i H59 (Otres). Kao Majka Božja spominje se na natpisima H50 (Lepuri) i H23 (Gradac), a na H61 (Pađene) tomu je dodana i titula djevice. Samo kao djevica spominje se na H6 (Biskupija, Crkvina) i H32 (Muć; jedini primjer u kojem se pridjev *sacer* veže uz osobu). Na natpisu H32 neizravno se spominje i njezino majčinstvo.

Ne znam odakle bi došao izraz *salve Virgo* iz crkve sv. Marije (H6) – najraniji spomen gregorijanskih napjeva koji počinju tim riječima su, prema mome pretraživanju, iz 12. stoljeća.¹⁸³ Nije ni iz Biblije, zato što joj se anđeo obraća riječima *ave* (ili *have*),¹⁸⁴ a to je poslije adaptirano u prvi dio molitve *Zdravo Marijo*. Moguće je da ne postoji neko konkretno izvorište ovoga izraza, odnosno da je jednostavno iskorišten jedan od pozdravnih glagola.

Nadalje, primamljivo je tekst zadarskoga natpisa D10 (*ora pro populo*) povezati s marijanskom antifonom „Ora pro populo, interveni pro clero (...)”,¹⁸⁵ no to, ako uzmemo u obzir dataciju (prva polovica 9. st.),¹⁸⁶ nikako ne može biti točno. Tu antifonu, koja se nekad pripisuje sv. Augustinu, napisao je sv. Fulbert iz Chartresa (oko 951. – oko 1029.),¹⁸⁷ a treba uzeti u obzir i vrijeme koje je potrebno da se jedna takva molitva proširi po Crkvi.

Naposljetku, u Biskupiji (lokalitet Crkvina) u crkvi sv. Marije nalaze se dva zanimljiva natpisa: *splendo]r virtutis spes mundi po[tens* (H7) i *pia parce reatis* (H8). Oni se dovode u vezu s Bogorodicom,¹⁸⁸ što je razumljivo uzimajući u obzir lokaciju.¹⁸⁹ Fraza „Pia parce reatis” netipična je u usporedbi s ostatkom analizirane građe.¹⁹⁰ Na sličan primjer nailazimo na procesijskome križu iz Kölna iz 12. st.: „(...) VOS S(an)C(t)I DEI MISEREMIPi (sic) MEI ALBERTI AMEN +”.¹⁹¹ Ipak, ovaj marijanski natpis ne čini se toliko problematičnim kao gore spomenuti zaziv sv. Ivanu Krstitelju.

¹⁸³ Pretraživanje sam obavio na stranici <http://cantus.uwaterloo.ca> (pristupljeno 8. kolovoza 2019.).

¹⁸⁴ Lk 1,28.

¹⁸⁵ Kao što je učinjeno u *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 169.

¹⁸⁶ *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 169.

¹⁸⁷ Martin: O Beata Virgo Maria. <http://www.preces-latinae.org/thesaurus/BVM/OBeataVM.html> (pristupljeno 16. kolovoza 2019.).

¹⁸⁸ Sakač, 1958: 642.

¹⁸⁹ No, *spes mundi* Sedulije koristi u svome *Paschale Carmen* (60. stih) za Boga: „Omnipotens aeterne Deus, spes unica mundi” (tekst prema Sedulius, 2013.).

¹⁹⁰ Prijevod: Sveta, smiluj se grešnicima / oprosti grešnicima.

¹⁹¹ Natpis 588 u *Die christlichen Inschriften der Rheinlande*, 1894. Prije citiranoga dijela navode se svete čije se relikvije tu nalaze. Prijevod: Vi, svete Božji, smilujte se meni Albertu. Amen.

4. BOŽANSKE OSOBE

Osim imena svetaca i svetoga Križa, u korpusu se često spominje Bog, što je očekivano. U nekoliko navrata može se uz božanske osobe pronaći pridjev *sanctus*. To nalazimo na bizantskim natpisima u Zadru (D1 – *Sancte Trinitatis*, dva puta), u Splitu (D34 – *Spiritu Sancto* i D36 – *Sanctus Rex*) i pokraj Kotora (D57 – *Sancti*). Na hrvatskome teritoriju sačuvan je jedino *Sanctus Sanctus Sanctus Dominus Deus Sabaoth* u Bijaćima (H2). Primjer iz D57, zanimljivo, koristi *Sanctus* bez popratne imenice. To nije vrlo uobičajeno, no nije ni bez presedana. U Svetome pismu na takav izraz nailazimo, primjerice, u Hab 3,3 („Deus ab austro veniet et Sanctus de monte Pharan”),¹⁹² Iz 43,14 („Sanctus Israhel”)¹⁹³ i Iz 43,15 („ego Dominus Sanctus vester”).¹⁹⁴ Osim u liturgijskome himnu *Sanctus* (H2), obično se ne koristi uz imenicu *Deus*, iako postoje i takvi primjeri.¹⁹⁵

Titula *Trojstvo* kao riječ prvi je put sačuvana u spisu Teofila Antiohijskoga,¹⁹⁶ gdje se pojavljuje u genitivnome obliku „τῆς τριάδος”,¹⁹⁷ a u svojoj latinskoj verziji pojavljuje se kod Tertulijana.¹⁹⁸ Osim zadarskoga primjera (D1) gdje se spominje u svome standardnom obliku *Trinitas*, Trojstvo se spominje na još dvama mjestima, no u drukčijemu obliku. Na ciboriju u Bijaćima (H1) koristi se riječ *trinum*, a u ninskoj krstionici (H53) *trinum perhennem*. Lončar ističe da se ta riječ obično koristi kao pridjev, a ne imenica i spominje mogućnost povezanosti tih dvaju natpisa.¹⁹⁹ Mogućnost korištenja supstantiviranoga pridjeva *trinum* podsjeća na već viđeno *Sancti* iz okolice Kotora (D57). Pojavljuje se i puna inačica trojstvene formule (koja imenuje sve tri božanske osobe) u bizantskome Splitu (D34): *In nomine Domini et Patri et Filii et Spiritu Sancto*.

Što se tiče splitskoga natpisa s riječima *Sanctus Rex* (D36), nazivanje Boga kraljem nije neuobičajeno. Klement u svojoj prvoj poslanici Boga naziva kraljem vijekova („βασιλεὺς τῶν αἰώνων”),²⁰⁰ a postoje, naravno, i biblijski primjeri, poput Iz 43,15 („Rex vester”), ili spominjanje kraljevstva Božjega (Lk 23,42 – „et dicebat ad Iesum Domine memento mei cum

¹⁹² Prijevod: Bog će doći s juga, i Sveti s planine Paran.

¹⁹³ Prijevod: Svetac Izraelov.

¹⁹⁴ Prijevod: Ja, Gospodin, Svetac vaš.

¹⁹⁵ Postoji himan Ἅγιος ὁ Θεός, a našao sam i neke grčke epigrafske primjere iz 1. polovice 1. tisućljeća (bit će citirani samo relevantni dijelovi): „τοῦ ἁγίου θεοῦ” (IGLSyr 2 524), „τοῦ ἁγίου Θ(εο)ῦ” (SEG 20:376) i „τοῦ ἁγίου θ[εοῦ]” (JIWE 1 159). Svi su citati iz korpusa koji je dostupan na poveznici <https://epigraphy.packhum.org/> (pristupljeno 16. kolovoza 2019.).

¹⁹⁶ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: s. v. The Blessed Trinity.

¹⁹⁷ *Ad Autolyicum* 2.15. Prema Theophilus of Antioch, 1970 (tekst iz *TLG* baze podataka, pristupljeno pomoću programa *Diogenes*).

¹⁹⁸ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: s. v. The Blessed Trinity.

¹⁹⁹ Vežić, Lončar, 2009: 209.

²⁰⁰ *A Patristic Greek Lexicon*, 1961: s. v. βασιλεύς.

veneris in regnum tuum”).²⁰¹ Osim već spomenutoga, u Splitu su sačuvani natpisi D29 (*Rex benedicta Deus*) i D35 (*Rexque Pater*), a na teritoriju Hrvatske na lokalitetu Crkvina u Biskupiji (H12 – *Iesus Nazarenus Rex Iudeorum*) i u Pađenama (H60 – *Christ]i Regis salvat[oris*).

Himan *Sanctus* pojavljuje se sveukupno na trima natpisima, dvama bizantskima, odnosno trogirskima (D47 – *pleni sunt celli et / ... excelsi benedec...*; D50 – *sanctus Savaoth pl(eni sunt celi...)*), prema čitanju u *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 170), i jednom hrvatskome, u Bijacima (H2 – *Sanctus Sanctus Sanctus Dominus Deus Sabaoth pleni sunt celi et [terra maiestatis gloriae tuae]*).²⁰² U liturgiji taj dio slijedi nakon predslavlja, a prije kanona, a u liturgiju je došao iz Biblije (Iz 6,3): „sanctus sanctus sanctus Dominus exercituum plena est omnis terra gloria eius”.²⁰³ Budući da se na natpisima vide riječi *caeli* i/ili *sabaoth*, sigurno se radi o liturgijskome citatu, zato što u liturgiji *sabaoth* nije prevedeno i zato što se isključivo u liturgiji pojavljuje riječ *caeli*.²⁰⁴ Uostalom, radi se o dobro poznatome dijelu mise koji bi ljudima, kako kleru tako laicima, sigurno bio poznatiji od jednoga citata iz Izaije.

U drugome trogirskom natpisu zasigurno je došlo do pogreške u čitanju. Naime, prvi se dio ne bi trebao tumačiti kao „S(an)C(tu)S”, nego je prvo slovo (*s*) završetak prijašnjega *dominus* (eventualno *sanctus*), a sljedeće je slovo *d* iza kojeg ide *s* (*s* oznakom skraćivanja iznad njih, tildom), što bi bilo *deus*. Slovo *D* je uncijalno, što nije neobično za ovo vrijeme – usp. naprimjer natpis D40 koji se datira u kasno 8. st.,²⁰⁵ dok se ovaj natpis datira u 9. st.²⁰⁶ Prema tome, moje je čitanje „dominu]S D(eu)S SAVAOTH PL[eni...”

„U ime...” još je jedna formula na koju se nailazi, a pojavljuje se u više inačica.²⁰⁷ Na bizantskome području pojavljuje se na natpisima u Zadru (D1 – *In nomine sancte Trinitatis*, dvaput; D15 – *In nomine*), Splitu (D33 – *In nomine Domini*; D34 – *In nomine Domini et Patri et Filii et Spiritu Sancto*; D38 – *In nomine Christi*), Trogiru (D41 – *In nomine Domini*; D49 – *In Dei nomine*), Kotoru (D51 – *In nomine Domini*) i pokraj Kotora (D57 – *In nomine Domini et salvatoris nostri Iesu Christi*). Na hrvatskome području relevantan je natpis iz Kljaka (H25 – *In nomine*), Krkovića (H47 – [*In nomine*] *Domini*), Kule Atlagića (H48 – *In nomine*),

²⁰¹ Prijevod: I govorio je Isusu: ‘Gospodine, sjeti me se kad dođeš u kraljevstvo svoje.’

²⁰² Prema podatcima navedenima u ostatku paragrafa, bolja bi nadopuna zadnjega natpisa bila *terra gloria tua*.

²⁰³ Prijevod: Svet, svet, svet, Gospodin nad vojskama, puna je cijela zemlja njegove slave. Prema sikstoklementske izdanju ovaj stih glasi: „Sanctus, sanctus, sanctus Dominus, Deus exercituum; plena est omnis terra gloria ejus.” (prema *The Clementine Vulgate Project*).

²⁰⁴ Jungmann, 2012, vol. 2: 134.

²⁰⁵ Basić, Jurković, 2011: 160.

²⁰⁶ *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 170.

²⁰⁷ „U ime svetoga Trojstva”; „u ime Gospodina”; „u ime (Gospodina, i) Oca i Sina i Duha Svetoga”; „u ime Krista”; „u Božje ime”; „u ime Gospodina (i Spasitelja) našega Isusa Krista”.

Lepura (H51 – [*in nomine Domi*]ni Iesu Christi), Otesa (H59 – *In nomine Domini*), Plavna (H63 – *In nomine*, što se vjerojatno spaja sa sljedećim natpisom H64 – *Domini nostri Ihesu Christi*), Ždrapnja (H70 – *In nomine*), a u Istri natpis iz Vallsure (I8 – *In nomine Christi*). Nama je najpoznatija trinitarna formula koja se, primjerice, koristi prilikom križanja. Takve formule, odnosno invokacije, nisu rijetke i pojavljuju se vrlo rano na epigrafima.²⁰⁸ Ne nedostaju ni biblijski primjeri, poput „prophetantes (...) in nomine Dei Israhel”,²⁰⁹ „nos autem ambulabimus in nomine Domini Dei nostri”²¹⁰ i „baptizati tantum erant in nomine Domini Iesu”.²¹¹

Preostale ćemo primjere kategorijski pregledati s obzirom na to odnose li se na Boga ili konkretno na jednu od triju božanskih osoba. Otac i Duh Sveti sadržani su u najmanjem broju primjera – Bog Otac konkretno se spominje samo na splitskim natpisima D34 (*In nomine Domini et Patri...*) i D35 (*Rexque Pater (...) potens carem Patrem*) te u Brnazama (H18 – *Iesus filius Dei*), odnosno u trinitarnoj formuli i u sintagmi „Sin Božji” koja se odnosi na Isusa. Prvi od ovih dvaju primjera ujedno je i jedini u kojemu se spominje Duh Sveti.

Isus Krist spominje se, osim u trinitarnoj formuli (D34) i u drugim formulama koje počinju izrazom *in nomine*,²¹² i u sličnome izrazu *in Christo* (Trogir – D46). To se također može pronaći u Svetome pismu, a neki su od primjera: „an ignoratis quia quicumque baptizati sumus in Christo Iesu (...)”,²¹³ „veritatem dico in Christo non mentior”²¹⁴ i „omnes enim vos unum estis in Christo Iesu”.²¹⁵ Postoje i dogmatski izrazi u kojima se Isus spominje kao Sin Božji ili u kojima se dovodi u vezu sa svojom majkom Marijom. Primjer prvoga nalazi se na viđenome natpisu iz Brnaza (H18) na kojemu se on spominje kao *Isus, sin Božji (Iesus filius Dei)*. Potonje se, pak, pojavljuje dvaput u Splitu (D28 i 36) i jednom u Muću (H32): *Genitricis Dei Marie; sanctus Rex (...) Vergine natus; annorum Christi sacra de Virgine carne ut sumpsit*.²¹⁶ Kao što se vidi u posljednjemu primjeru, Krist se spominje i u kontekstu kronologije – kršćansku eru uveo je *Dionysius Exiguus* u 6. stoljeću.²¹⁷ Godine se računaju od

²⁰⁸ Kao primjer dajem tri rimska epitafa iz 4. st. koje sam pronašao pretraživanjem *Epigraphic Database Bari* (pristupljeno 26. rujna 2019.): EDB31589, EDB31656 i EDB35549. Kraj natpisa EDB31656 vrlo je sličan kraju natpisa I8: „quiescit in pace et in nomine Chr(isti)” naprama „requiescat in pace in nomine Chr(ist)i”. Ovakva, verbalna invokacija u listinama pojavljuje se tek od vremena Karla Velikoga (Stipišić, 1985: 150).

²⁰⁹ Ezr 5,1. Prijevod: Prorokujući (...) u ime Boga Izraelova.

²¹⁰ Mih 4,5. Prijevod: A mi ćemo hodati u ime Gospodina Boga našega.

²¹¹ Dj 8,16. Prijevod: Samo su bili kršteni u ime Gospodina Isusa.

²¹² Obradeno dva paragrafa iznad.

²¹³ Rim 6,3. Prijevod: Ili ne znate da, koji smo god kršteni u Kristu Isusu (...).

²¹⁴ Rim 9,1. Prijevod: Istinu govorim u Kristu, ne lažem.

²¹⁵ Gal 3,28. Prijevod: Svi ste vi jedno u Kristu Isusu.

²¹⁶ Prijevod: Majke Božje Marije; sveti Kralj (...) rođen od Djevice; godina Krista, nakon što je uzeo tijelo po svetoj Djevici.

²¹⁷ *The Catholic Encyclopedia*, 1908: s. v. General Chronology.

Isusova rođenja, kao što se vidi u ostalim primjerima: *nativitate Domini nostri* (Kotor – D52); *ab incarna[tione Domini]* (Solin – H34); *annorum Domini* (Uzdolje – H42); *anno incarnationis Domini* (Pula – I6). Svaki je izraz malo drugačiji, a riječ *nativitas* ('rođenje') koristi se jednom, dočim se *incarnatio* ('utjelovljenje') koristi dvaput.

Nadalje, relevantne su i određene sintagme kojima se imenuje crkva kao građevina. U nekima od njih spominje se Krist – *templum Christi* (Split – D39) i *aulla Christi* (Mokro Polje – H52).

Postoje pak izrazi za crkvu u kojima se spominje Bog bez preciziranja druge božanske osobe: *Introibo in domo tuo Domine* (Zadar – D5); *domus Dei* (Split – D19); *domum Dei* (Kula Atlagića – H49).²¹⁸ Zadarski natpis zahtijeva više pažnje. Kao što su već drugi primijetili, to je ulomak iz 65. psalma s određenim glasovnim promjenama.²¹⁹ Doduše, zadnji dio – *Domine* – ne nalazi se u psalmu, tako da bi bilo bolje reći da je to dio psalma adaptiran za upotrebu u crkvi. Što se tiče našega natpisa, izbor riječi i mjesta (oltarna pregrada) zanimljiv je zato što se u 10. st. razvio običaj da svećenik moli određene molitve pred oltarom, a to je započinjalo antifonom *Introibo ad altare Dei* nakon koje slijedi recitacija 42. psalma (iz kojega je i preuzeta antifona).²²⁰ Postoji primjer mozaika u Bugarskoj koji se nalazi ispred prezbiterija i datira u 5. st., a u sklopu njega sačuvan je citat toga psalma: „[intr]oibo ad altarem dei / [ad d]eum qu[i laet]if[i]ca[t iu]/[ventutem meam]”.²²¹ Ipak, ne može se reći da je ovaj natpis nastao prema tome – premda je smisao sličan, postoji razlika: „unići ću u tvoj dom, Gospodine” naprama „unići ću k žrtveniku Božjemu”. Protiv takva tumačenja ide i datacija natpisa (9. st.).²²²

Krist se spominje na još nekim mjestima: *Christi* (Kotor – D52); *Christo* (Biskupija, Crkvina – H9); *ad onorem Dominum nostri Iesu Christi* (Cetina – H19); *Christem* (Koljane – H29); etimološki u izrazima *Christicole* (Nin – H53) i *Christianorum* (Otres – H58).²²³ Alfa i omega s natpisa I7 (Val Sudiga) može se odnositi ili na Boga ili konkretno na Isusa Krista: primjerice, u Otkrivenju se koristi jednom u prvome značenju, a dvaput u drugome.²²⁴ Nadalje, u Splitu (D36) se koristi izraz *opifex Christo*. *Opifex* se može koristiti za Boga kao

²¹⁸ Ovdje bi trebalo ubrojiti i natpis iz Uzdolja (H43) na kojemu se rekonstruira izraz za crkvu kao građevinu: *istu[m sc. domum] Dei*.

²¹⁹ *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 167.

²²⁰ Jungmann, 2012, vol. 1: 291.

²²¹ Cooley, 2012: 243.

²²² *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 167.

²²³ *Christicole* bi značilo 'oni koji štiju Krista'. Naziv *kršćani* koji se koristi u potonjemu natpisu prisutan je već u Svetome pismu (Dj 11,26): „(...) ut cognominarentur primum Antiochiae discipuli Christiani.” Prijevod: (...) da su prvi put u Antiohiji učenici nazvani kršćanima.

²²⁴ *The Catholic Encyclopedia*, 1907: s. v. Alpha and Omega.

Stvaratelja, a čini se da bi sintagma ovdje mogla značiti ‘uz pomoć Kristovu’.²²⁵ Zatim, Krist se spominje i kao Spasitelj: *Salvatori nostro* (Kljaci – H26) i *Christi Regis Salvatoris* (Pađene – H60).

Preostala su tri spomena: solinski natpis H33 moli ljude koji čitaju da Kristu upute molitve (vjerojatno za pokoj duše autora natpisa): *preces Christo submittatis*. U Muću (H31) natpis počinje riječima *intende Christe*, a ostatak (*celumque...*) nije sačuvan. Izraz *intende Christe* podsjeća na početak 69. psalma: „Deus, in adiutorium meum intende”.²²⁶ To se koristilo u liturgiji barem od vremena sv. Benedikta, no možda i ranije;²²⁷ nije nemoguće da se ovdje na to aludira.²²⁸ Naposljetku, u Lopudu na drugome dijelu natpisa na relikvijaru piše *intercedete pro mea peccata aput illum et per illum qui vos coronavit*. Svetce se moli da zbog autorovih grijeha zagovaraju kod onoga i po onome koji ih je okrunio. Misli li se ovdje konkretno na Krista, ili na Boga u njegovu jedinstvu? Prijedložni izraz *per illum*, ako je povezan s *per ipsum* (koji se pojavljuje u liturgiji i u Svetome pismu), aludirao bi na Krista – izraz *per ipsum* u Novome zavjetu svaki se put koristi za Krista (osim, kako se čini, u jednome primjeru).²²⁹

Premda kao osoba ovdje ne pripada, osvrnut ćemo se na čovjeka povezana s Kristovom mukom. Stefaton, koji se spominje na natpisu H28 (kninsko Podgrađe) u crkvi sv. Stjepana, tradicionalno se pridaje čovjeku koji je Isusu na križu ponudio ocat.²³⁰ Spominje se u Matejevu evanđelju (27,48): „et continuo currens unus ex eis acceptam spongiam implevit aceto et inposuit harundini et dabat ei bibere.”²³¹ Prema sv. Jeronimu i još nekima on je bio Rimljanin,²³² no s druge strane znao se prikazivati (i na natpisima opisivati) kao Židov.²³³

Prelazimo na primjere u kojima se spominje Bog u svome jedinstvu.²³⁴ Prva je formula koja će se obrađivati *de donis Dei*. Ona se nalazi (ponekad uz dodatke): u Zadru na sarkofagu sv. Anastazije dvaput (D1), jednom uz dodatak *et sancte Anastasie*, a jednom u svome osnovnom obliku, zatim na arhitravu oltarne pregrade jedne zadarske crkve (D8) gdje

²²⁵ *The Dictionary of Medieval Latin from British Sources*: s. v. opifex. Relevantna su značenja 2) i 3).

²²⁶ Psalam ne citiram prema *Biblia Sacra Vulgata*, 2007, već prema *The Clementine Vulgate Project*. Razlog je tomu činjenica da *Biblia Sacra Vulgata* koristi psaltir koji je Jeronim preveo s hebrejskoga, no on nikad nije bio popularan kao rimski i galikanski psaltir koji su se koristili u liturgiji (Cooper, 1950: 233–234).

²²⁷ *The Catholic Encyclopedia*, 1908: s. v. Deus in Adiutorium Meum Intende.

²²⁸ Značenje bi, dakle, bilo nešto poput „Kriste, pohiti (sc. u pomoć, da mi pomogneš?) i nebo...”

²²⁹ Na Krista se odnosi u Iv 1,3.10 i 3,17; Rim 5,9 i 14,14; 1 Kor 8,6; 2 Kor 1,20; Ef 2,18; Kol 1,16 i 3,17; Heb 13,15; 1 Pt 1,21. Jedini je primjer koji odstupa Rim 11,36.

²³⁰ Jordan, 1990: 13.

²³¹ Slično je i u Mk 15,36. Prijevod: I odmah jedan od njih trčeći napuni uzetu spužvu octom, stavi je na trsku i davaše mu piti.

²³² A Lapide, 1891, tom. 15: 629.

²³³ Kucharz, 2017: 120.

²³⁴ Sintagme koje se koriste za označavanje crkve i koje bi spadale u ovu kategoriju obrađene su nekoliko odlomaka iznad.

je opet moguć dodatak – natpis, naime, završava s *e*[*t*...; na arhitravu oltarne pregrade zadarske crkve sv. Andrije (D12) u osnovnome obliku; i, naposljetku, na luku oltarne pregrade jedne trogirске crkve (D43) gdje je formula produžena s *et sancti Michaeli archangelique*. U Hrvatskoj na to nailazimo na lokalitetu Begovača (H44) i u mjestu Pridraga (H66), a u Istri jednom (I9). Na svima trima natpisima sačuvan je u „osnovnome” obliku, no na Begovači završava slovom *e*, tako da je moguće da je tu (kao na sarkofagu sv. Anastazije) bio naveden i neki svetac. Tim formulama onaj tko je nešto crkvi darovao ili tko ju je dao izgraditi iskazuje da je „od božjih darova” (i darova svetaca, ako se spominju) nešto dobio i da od toga nešto njima vraća.²³⁵ Temelji li se ova fraza na biblijskoj izreci kralja Davida? U Prvoj Knjizi Ljetopisa kaže (29,14): „quis ego et quis populus meus ut possimus haec tibi universa promittere tua sunt omnia et quae de manu tua accepimus dedimus tibi.”²³⁶ Nešto slično pojavljuje se u liturgiji sv. Ivana Zlatoustoga: „Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν, κατὰ πάντα, καὶ διὰ πάντα.”²³⁷

Osim toga, spominju se posvete i zahvale Bogu – u bizantskim gradovima relevantni su zadarski natpis D11 (*ad honorem Dei*), splitski natpis D26 (*conscripta legalia Deo dicata*) i već spomenuti natpis pokraj Kotora D57 (*ad onorem Sancti*). Na hrvatskome području imamo natpis s lokaliteta Crkvina u Biskupiji (*tibi almifico Domino/Deo* – H4), zatim s istoimenoga lokaliteta u Galovcu (*amen Deo gratias* – H45), a u Istri važan je natpis I4 u Novigradu (*obtuli Deo Summo*). Nadalje, prisutne su molitve Bogu, kao i nagovori na molitvu. Više je natpisa na kojima autor moli prolaznike da se za njega pomole Gospodinu: u Splitu na natpisu D17 (*orate pro me ad Dominum*) i D35 (*anime dic miserere Deus*), a u Kotoru na D51 (*vos omnes qui legitis rogatis Dominus pro nos peccatoris*). Jedini primjer izvan Bizanta pronađen je u solinskoj crkvi Gospe od Otoka (*anime dic miserere Deus* – H34). Kombinacija nekoga oblika glagola *oro* i prijedložnoga izraza *ad Dominum* često se pojavljuje u Bibliji, a neki od primjera su Jr 29,7; Bar 1,13; Jon 4,2. Jednako vrijedi i za *miserere (Deus)* – Biblija obiluje takvim primjerima.

Na koncu, preostaje još nekolicina natpisa na kojima se spominje Bog. Božja pomoć spominje se ablativom apsolutnim na dvama splitskim natpisima: *Deo adjuvante* (D30) i

²³⁵ Rapanić, 1984: 169–170.

²³⁶ Prijevod: Tko sam ja i tko je moj narod da možemo tebi sve ovo obećati? Sve je tvoje, i tebi smo dali što smo primili od tvoje ruke.

²³⁷ Prema *Ἡ Θεία Λειτουργία Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου*, 1950: 50. Bogoslužna knjiga *Božanska liturgija svetog oca našega Ivana Zlatoustoga*, 2018: 65 to prevodi ovako: „... tvoje od tvojih tebi prinosimo zbog svega i za sve.”

Domino iubante (D40).²³⁸ U istome gradu na jednome se natpisu đakon naziva *slugom sluga Božjih* (D31 – *servus servuorum Dei*). Već u Bibliji nailazimo na izraze poput *servus Domini* (Iz 42,19), *servus Dei* (1 Ljet 6,49) ili *servus Christi Iesu* (Kol 4,12). Titulu *servus servorum Dei*, osim pape, koristili su i neki biskupi, no od 12. st. rimski biskup jedini je koji se tako naziva.²³⁹ Tekst zadarskoga natpisa D16 (*sit nobis in refugium*) povezuje se s početkom 89. psalma.²⁴⁰ „Domine, refugium factus es nobis”.²⁴¹

Zatim, u Biskupiji (H14) na jednome natpisu piše *Domini Dei* (ostatak je slabo očuvan, moguće je da je ovdje bila posvetna formula), u Splitu (D34) na sarkofagu nadbiskupa Ivana piše da ga je *izabrao Bog* (*quem elegit Deus*), a na groblju u Međinama (H65) na jednome epigrafskom zapisu uklesano je *suplicit De[o?]*. To bi se moglo shvatiti u smislu da autor natpisa *ponizno moli Boga*, no teorijski bi mogao biti i poziv da drugi mole za njega.²⁴² Posljednji je natpis iz Novalje (D55), a vrijedan je spomena iako nije potpuno sačuvan (pa tako ni riječ *Domine*): *Idi oratione mea et clamur*. To je zasigurno modelirano prema liturgijskome izrazu koji proizlazi iz 101. psalma: „Domine, exaudi orationem meam, et clamor meus ad te veniat.” Prema tome, nadopuna „mevs veniat ad Te”²⁴³ bila bi poretkom riječi neprecizna; ispravnije bi bilo „mevs ad te veniat”.

5. ZAKLJUČAK

Utjecaj kršćanske vjere na život u ranome srednjem vijeku ostavio je znatan trag. Crkva je zaslužna za kontinuitet pismenosti, što se ogleda i na tematici sačuvane pisane baštine, između ostaloga i na epigrafskoj građi. Promatrani ranosrednjovjekovni natpisi iz Hrvatske, Dalmacije i Istre pokazuju da se Bog i sveti prilično često spominju. Ono što treba napomenuti je da su spoznaje koje proizlaze iz epigrafskih spomenika ograničene njihovom očuvanošću. Pogledamo li natpise H49 i D31, jasno možemo uočiti da je tu trebalo pisati ime neke svete osobe, no ti nam podatci nisu u cijelosti sačuvani. Uzimajući u obzir to stanje, sveukupno se spominje četrdeset različitih svetaca, a navest ću ih kao i u radu: apostol Andrija te kotorski mučenik Andrija, Benedikt i Skolastika, Cecilija, Ciprijan, Donat, Dujam i Staš (Anastazije), evanđelisti Matej, Marko, Luka i Ivan, Florijan, papa Grgur, Hadrijan i

²³⁸ U drugome primjeru nije riječ o glagolu *iubeo*, već se radi o betacizmu – Katičić to prevodi „uz pomoć Gospodnju” (1998: 242).

²³⁹ *The Catholic Encyclopedia*, 1912: s. v. *Servus servorum Dei*.

²⁴⁰ Petricioli, 1962: 263 i *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 169.

²⁴¹ Prema *The Clementine Vulgate Project*. Prijevod: Gospodine, postao si nam utočište.

²⁴² U tome slučaju *suplicit* bi funkcioniralo kao konjunktiv *supplicat*, kao što u Kotoru *rogatis* stoji za *rogetis* ili *rogate*.

²⁴³ *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 129.

Natalija, Hananija i Azarja (Mišaelovo ime nije sačuvano, no i on se najvjerojatnije spominjao – spominje se četrdeset i jedan svetac ako njega brojimo), Ivan Krstitelj, Jakov, Julijana i Vital, Juraj, Kuzma i Damjan, Lovro, Marta, Martin, Mihael i Gabriel, Mojsije, Nikola, Pelagije, Petar, Stjepan, Stošija (Anastazija) i Krševan, Teodor te naposljetku Blažena Djeвица Marija. Treba napomenuti da se još spominje i sv. Križ, oci Nicejskoga sabora te blagdani Svih svetih. Koliko puta i gdje se spominju sažeto ću prikazati pomoću tablice.

Tablica 1. Pregled svetaca (i sv. Križa) prema teritorijalnoj raspoređenosti.

Svetac	Broj spomena prema teritoriju			Sveukupno	Natpisi
	H	D	I		
Andrija, apostol	0	1	1	2	D19 (nesigurno, 9./10. st. ili kraj 11. st.) I1 (1. pol. 9. st.)
Andrija, kotorski mučenik	0	1	0	1	D53 (806. – 811.)
Benedikt	0	1	0	1	D25 (možda 11. st.)
Cecilija	1	0	0	1	H13 (2. pol. 9. st.)
Ciprijan	0	1	0	1	D48 (2. pol. 9. st.)
Donat	0	3	0	3	D1 (dvaput; poč. 9. st.), D7 (prva četvrtina 9. st.) i D13 (triput; rano 9. st.)
Dujam	0	1	0	1	D34 (1. pol. 10. st.)
Florijan	1	0	0	1	H38 (9. st.)
Gabriel	1	1	0	2	H5 (10. st.) D9 (1. pol. 9. st.)
Grgur	0	1	0	1	D28 (11. st.)
Hadrijan i Natalija	0	1	0	1	D7 (prva četvrtina 9. st.)
Hananija, Azarja (i Mišael)	0	1	0	1	D6 (prva četvrtina 9. st.)
Ivan, apostol i evanđelist	1	0	0	1	H10 (oko sredine 11. st.)
Ivan Krstitelj	1 (2)	1	1	3 (4)	(možda H1; 1. pol./sredina 9. st.) i H53 (poč. 9. st.) D54 (2. pol. 8. st.) I4 (kraj 8. st.)
Jakov	1	0	0	1	H61 (9. – 10. st.)
Julijana	0	1	0	1	D23 (2. pol. 11. st. ili poč. 12. st.)
Juraj	2	0	0	2	H24 (oko 1089.) i H59 (kasno 9. st.)
Križ	1	1	0	2	H59 (kasno 9. st.) D24 (30-e god. 11. st.)
Krševan	1	0	0	1	H59 (kasno 9. st.)
Kuzma i Damjan	2	1	0	3	H41 (sredina ili 2. pol. 11. st.) i H69 (9. st.) D22 (9. st.)
Lovro	1	1	0	2	H41 (sredina ili 2. pol. 11. st.) D45 (sredina 10. st.)
Luka	1	1	0	2	H10 (oko sredine 11. st.) D23 (2. pol. 11. st. ili poč. 12. st.)
Marija	9 (11)	5	0	14 (16)	H3 (10. st.), H6 (treća četvrtina 11. st.), (H14, upitno; kraj 9. st.), (H22, upitno; 2. pol. 9. st. – poč. 10. st.), H23 (9. – 10. st.), H32 (21. 3. – 31. 8. 888.), H46 (9. st.), H50 (oko 886. – 892.), H56 (9. st.), H59 (kasno 9. st.) i H61 (9. – 10. st.)

					D11 (?), D18 (kraj 11. ili poč. 12. st.), D28 (11. st.), D36 (vjerojatno 1099.) i D49 (1. pol. 9. st.)
Marko	1	0	0	1	H10 (oko sredine 11. st.)
Marta	1	0	0	1	H1 (1. pol./sredina 9. st.)
Martin	1 (2)	2	0	3 (4)	(možda H55; 9. st.) i H59 (kasno 9. st.) D28 (11. st.) i D29 (2. pol. 11. st.)
Matej	2	0	0	2	H10 (oko sredine 11. st.) i H27 (kraj 11. st.)
Mihael	5 (6)	5	0	11	(vjerojatno H5; 10. st.), H17 (9. st.), (možda H20; 9. – 10. st.), H23 (9. – 10. st.), H40 (9. st.), H67 (9. st.) D9 (1. pol. 9. st.), D20 (vjerojatno kraj 8. ili poč. 9. st.), D30 (?), D43 (prva četvrtina ili pol. 9. st.) i D56 (1. pol. 9. st.)
Mojsije	1	0	0	1	H37 (1. pol. ili sredina 11. st.)
Nikola	1	0	0	1	H24 (oko 1089.)
Pelagije	0	0	2	2	I3 (kraj 8. ili poč. 9. st.) i I5 (9. st.)
Petar	5	2	0	7	H21 (2. pol. 9. st. – poč. 10. st.), H24 (oko 1089.), H30 (između 21. 3. i 31. 8. 888.), H35 (1. pol. ili sredina 11. st.) i H59 (kasno 9. st.) D2 (1035. – 1036.) i D19 (nesigurno, 9./10. st. ili kraj 11. st.)
Skolastika	0	1	0	1	D25 (možda 11. st.)
Stoš (Anastazije)	1	0	0	1	H57 (9. st.)
Stjepan	2	1	0	3	H3 (10. st.) i H59 (kasno 9. st.) D57 (rano 9. st.)
Stošija (Anastazija)	0	1	0	1	D1 (triput; poč. 9. st.)
Teodor	1	0	0	1	H15 (sredina 9. st.)
Vital	0	1	0	1	D23 (2. pol. 11. ili poč. 12. st.)

Prvo što možemo primijetiti je da se određeni sveteći pojavljuju samo na nekim područjima. Cecilija, Florijan, apostol i evanđelist Ivan, Juraj, Krševan, Marko, Marta, Matej, Mojsije, Nikola, Staš i Teodor pojavljuju se samo na hrvatskome teritoriju. Zanimljivo je da se Staš ne spominje u Splitu, već u Ostrovici. Isključivo u Dalmaciji pojavljuju se kotorski mučenik Andrija, Benedikt i Skolastika, Ciprijan, Donat, Dujam, Grgur, Hadrijan i Natalija, Hananija, Azarja i Mišael, Julijana, Stošija i Vital. Za neke od njih to je i očekivano zbog njihova lokalnog značaja (Andrija, Donat, Dujam i Stošija). Sveti Pelagije jedino se spominje u Istri, a zbog prisutnosti relikvija može se reći da je lokalnoga značaja.

Ostali sveteći spominju se u dvama (većinom Hrvatska i Dalmacija) ili svim trima područjima. Načelno, ako ima razlike u učestalosti pojavljivanja, ona je neznatna: Gabriel se spominje po jednom u Hrvatskoj i Dalmaciji, a Mihael šest naprama pet puta, dakle nešto češće u Hrvatskoj. Ivan Krstitelj spominje se po jednom u Dalmaciji i Istri, a u Hrvatskoj dvaput (ovisno o čitanju). Sv. Križ jednako se spominje i u Hrvatskoj i u Dalmaciji (po jednom), kao i sv. Lovro i Luka. Kuzma i Damjan nešto su učestaliji u Hrvatskoj (dvaput, za razliku od jednoga spomena na dalmatinskim natpisima), kao i sv. Stjepan. Martin se dvaput

spominje u Dalmaciji (doduše, natpisi potječu iz iste crkve), dok se u Hrvatskoj spominje samo jednom (osim ako se spominje na natpisu H55).

Jedino se kod sv. Petra i Blažene Djevice Marije mogu primijetiti veće razlike: Petar se u Hrvatskoj spominje čak pet puta, a u Dalmaciji samo dvaput – mogli bismo se zapitati je li to zbog utjecaja Bizanta (koji se, ipak, nije uvelike odrazio na broju spomena sv. Andrije). Blažena Djevica Marija, koja je od svih svetaca najzastupljenija, također se češće spominje na području Hrvatske (između devet i jedanaest puta, ovisno o čitanju natpisa), a u dalmatinskim gradovima dvaput manje, pet puta. Među spomenutim svetcima, sedam je žena: Cecilija, Julijana, Natalija, Marija, Marta, Skolastika i Stošija. Ako se izuzme Marija, ženski se sveteći nešto češće spominju na dalmatinskome području (2:4). Također, treba primijetiti da jedino sv. Donat potječe iz vremena čije natpise promatramo, no njegovi su natpisi primjer njegova autorstva, a ne njegova svetačkog kulta.

Kada se uspoređi broj natpisa koji sadrže spomen jednoga ili više svetaca (uključujući i one koji su u tablici iznad stavljeni u zagrade) sa sveukupnim brojem natpisa, u Hrvatskoj možemo izdvojiti 34 od 234 natpisa. Ako se tomu dodaju dva natpisa s marijanskim izrazima, taj se broj podiže na 36, što je 15% sveukupnoga broja natpisa. U Dalmaciji se može izdvojiti 27 od 88 natpisa, čemu se može dodati fraza potencijalno povezana s Djevicom Marijom te sv. Križ, što broj podiže na 29, odnosno 33%. Istarskih natpisa sveukupno je 19, a onih koji spominju svetce sačuvano je 4, što čini 21%. Ovi postotci jasno prikazuju čast koju su sveteći uživali u tome razdoblju.

Ipak, najčešće se spominje Bog, bilo u svome Trojstvu – što se odražava ili tom riječju ili navođenjem svih božanskih osoba ili jednostavnim korištenjem riječi *Deus/Dominus* – bilo specifičnim navođenjem neke od triju božanskih osoba. Na konkretnan spomen Boga Oca naišao sam samo dvaput, a na Duha Svetoga samo jednom, tako da se većina navoda ove druge kategorije odnosi na Isusa. Krist se, osim u trinitarnoj formuli, spominje i kao Sin Božji i kao Bogorodičin sin, a sačuvano je i nekoliko primjera u kojima se povezuje uz dataciju. Česta je upotreba invokacije *in nomine*, kao i *de donis Dei* (čemu se ponekad pridodaje još poneki svetac). Prisutni su i neki biblijski ili liturgijski citati, poput natpisa D55 s liturgijskim izrazom proizišlim iz 101. psalma, zatim izraz *miserere Deus* te liturgijski himan *Sanctus*. Sveukupno se Bog spominje na 72 od 341 natpisa (sa svih triju područja) direktno ili indirektno, odnosno 21%.

Na koncu bih skrenuo pažnju na novo, vlastito čitanje natpisa D50 iz Žednoga na Čiovu, čije je dosadašnje čitanje u literaturi „S(an)C(tu)S SAVAOTH PL(eni sunt celi ...)”. Nasuprot tomu, točnim smatram čitanje „dominu]S D(eu)S SAVAOTH PL[eni...”.

LITERATURA

A Lapide, Cornelius. 1891. *Commentaria in scripturam sacram*. Editio nova accurate expurgata mendis quae in priorem irrepserant. Tomi 1–21. Parisiis: apud Ludovicum Vivès.

A Patristic Greek Lexicon. 1961. Edited by G. W. H. Lampe. Oxford: Clarendon Press.

Acta Sanctorum:

Februarii Tomus II. 1658. Collegerunt ac digesserunt servata primigenia Scriptorum phrasi, & variis observationibus illustrarunt Ioannes Bollandus, Godefridus Henschenius. 1966. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.

Aprilis Tomus II. 1675. Collecta, digesta, illustrata a Godefrido Henschenio et Daniele Papebrochio. Antverpiae: apud Michaellem Cnobarum.

Aprilis Tomus III. 1675. Collecta, digesta, illustrata a Godefrido Henschenio et Daniele Papebrochio. 1968. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.

Maii Tomus I. 1680. Collecta, digesta, illustrata a Godefrido Henschenio et Daniele Papebrochio. 1968. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.

Iulii Tomus VII. 1731. Collecta, digesta, commentariisque & observationibus illustrata a Joanne Bapt. Sollerio, Joanne Pinio, Guilielmo Cupero, Petro Boschio. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.

Augusti Tomus II. 1735. Collecta, digesta, commentariisque & observationibus illustrata a Joanne Bapt. Sollerio, Joanne Pinio, Guilielmo Cupero, Petro Boschio. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.

Augusti Tomus VI. 1743. Collecta, digesta, commentariisque & observationibus illustrata a Joanne Pinio, Guilielmo Cupero P. M., Joanne Stiltingo. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.

Septembris Tomus III. 1750. Collecta, digesta, commentariisque & observationibus illustrata a Joanne Stiltingo, Joanne Limpeno, Constantino Suyskeno, Joanne Periero. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.

Septembris Tomus IV. 1753. Collecta, digesta, commentariisque & observationibus illustrata a Joanne Stiltingo, Constantino Suyskeno, Joanne Periero. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.

- Septembris Tomus VI.* 1757. Collecta, digesta, commentariisque & observationibus illustrata a Joanne Stilingo, Constantino Suyskeno, Joanne Periero, Joanne Cleo. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.
- Septembris Tomus VII.* 1760. Collecta, digesta, commentariisque & observationibus illustrata a Joanne Stilingo, Constantino Suyskeno, Joanne Periero, Joanne Cleo. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.
- Septembris Tomus VIII.* 1762. Collecta, digesta, commentariisque & observationibus illustrata a Joanne Stilingo, Constantino Suyskeno, Joanne Periero, Joanne Cleo. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.
- Octobris Tomus VIII.* 1853. Collecta, digesta, commentariisque et observationibus illustrata a Josepho Van Hecke, Benjamino Bossue, Victore de Buck, Antonio Tinnebroek. 1970. Impression anastaltique Bruxelles: Culture et Civilisation.
- Basić, Ivan. 2018. Sarkofag s formulom sankcije iz Trogira (Aspekti bizantske diplomatske tradicije u ranosrednjovjekovnoj jadranskoj epigrafiji). *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 111, 281–330.
- Basić, Ivan. 2015. Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku. U: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*, urednica sveska Zrinka Nikolić Jakus, 427–462.
- Basić, Ivan. 2005. *Venerabilis presul Iohannes*. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću. *Povijesni prilozi*, 29, 7–28.
- Basić, Ivan, Jurković, Miljenko. 2011. Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća. *Starohrvatska prosvjeta*, III(38), 149–185.
- Benyovsky Latin, Irena. 2009. *Srednjovjekovni Trogir: Prostor i društvo*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Biblia Sacra Vulgata*. 2007. Editio quinta. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. Available at: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/biblia-sacra-vulgata/read-the-bible-text/> (pristupljeno u srpnju i kolovozu 2019.).
- Bock, Ivan Petar. 1932. Sv. Cecilije Ciprijan prvi afrički biskup-mučenik. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 13(9), 407–412.
- Božanska liturgija svetog oca našega Ivana Zlatoustoga*. 2018. Zagreb: Ordinarijat Križevačke eparhije.
- Bulić, Fr., Bervaldi, J. 1912. Kronotaksa solinskih biskupa. *Bogoslovska smotra*, 3(1), 3–29.
- Buzov, Marija. 2012. Is Mljet – *Melita* in Dalmatia the Island of St. Paul's Shipwreck? *Histria antiqua*, 21, 491–505.

- Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources*. Directed by Debra Lacoste. Available at: <http://cantus.uwaterloo.ca> (pristupljeno u kolovozu 2019.).
- Claridge, Amanda. 2010. *Rome: An Oxford Archaeological Guide*. Second Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Constantine Porphyrogenitus. 1967. *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Washington, DC: Dumbarton Oaks.
- Cooley, Alison E. 2012. *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper, Charles M. 1950. Jerome's "Hebrew Psalter" and the New Latin Version. *Journal of Biblical Literature*, 69(3), 233–244.
- Delonga, Vedrana. 2009. Dobrotvorni križ nebeskog Boga (razmišljanja uz dva splitska ranosrednjovjekovna natpisa). *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 36, 125–161.
- Delonga, Vedrana. 1996. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Denzinger, Henricus. 2009. *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Quod emendavit, in linguam germanicam transtulit et adiuvante Helmuto Hoping edidit Petrus Hünermann. CD-ROM-Ausgabe, basierend auf dem Text der 42. Auflage der Printausgabe. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Die christlichen Inschriften der Rheinlande*. 1894. Herausgegeben von Franz Xaver Kraus. Zweiter Theil: die christlichen Inschriften. Freiburg I. B. und Leipzig: Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Dragić, Marko. 2015. Sveti Nikola – biskup u hagiografskoj baštini Hrvata. *Ethnologica Dalmatica*, 22, 5–42.
- Epigraphic Database Bari*. Available at: <http://www.edb.uniba.it/> (pristupljeno 26. rujna 2019.).
- Ἡ Θεία Λειτουργία Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. 1950. Ἐν Ρώμῃ.
- Galović, Tomislav, Trogrlić, Marko. 2018. Benediktinci u hrvatskoj historiografiji zadnjih 50 godina (1965. – 2015.). *Služba Božja*, 58(4), 421–442.
- Gem, Richard. 2013. From Constantine to Constans: the chronology of the construction of Saint Peter's basilica. In: *Old Saint Peter's, Rome*, edited by Rosamond McKitterick et al., 35–64. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hrvati i Karolinzi. Katalog.* 2000. Glavni urednik Ante Milošević. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Ivanišević, Milan. 1981. Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira. *Starohrvatska prosvjeta*, III(11), 169–177.
- Jordan, William Chester. 1990. The Erosion of the Stereotype of the Last Tormentor of Christ. *The Jewish Quarterly Review*, 81(1/2), 13–44.
- Jungmann, J. A. 2012. *The Mass of the Roman Rite*. Vols. 1–2. Translated by Francis A. Brunner. Notre Dame, IN: Christian Classics.
- Katičić, Radoslav. 1998. *Litterarum studia*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kaufmann, Carl Maria. 1917. *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung.
- Kovačić, Slavko. 1980. Sveti Benedikt i njegovo djelo u Crkvi i našem narodu. *Crkva u svijetu*, 15(4), 327–339.
- Kovačić, Vanja. 1995. Zabat s formulom zagovora iz Trogira. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, 293–302.
- Kucharz, Monika. 2017. *Das antisemitische Stereotyp der „jüdischen Physiognomie“: Seine Entwicklung in Kunst und Karikatur*. Wien: Lit.
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva.* 1979. Uredio Anđelko Badurina. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Kršćanska sadašnjost – Institut za povijest umjetnosti.
- Marasović, Tomislav. 2010. Splitska katedrala u ranome srednjem vijeku. *Archaeologia Adriatica*, 4, 177–201.
- Marasović–Alujević, Marina. 1985. Hagionimi srednjovjekovnog Splita. *Starohrvatska prosvjeta*, 15, 269–304.
- Martin, Michael. *O Beata Virgo Maria*. Available at: <http://www.preces-latinae.org/thesaurus/BVM/OBeataVM.html> (pristupljeno 16. kolovoza 2019.).
- Marucchi, Orazio. 1912. *Christian Epigraphy*. Translated by J. Armine Willis. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matijević Sokol, Mirjana. 2015. Intelektualni i kulturni razvoj: Latinska pismenost hrvatskoga ranog srednjeg vijeka. U: *Povijest Hrvata*, sv. 1, *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, uredila Zrinka Nikolić Jakus, 255–271. Zagreb: Matica hrvatska.

- Matijević Sokol, Mirjana. 1997. Latinski natpisi. U: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. 1, *Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće), rano doba hrvatske kulture*, uredio Ivan Supičić, 239–256. Zagreb: HAZU, AGM.
- Mihaljević, Ana. 2014. Neslavenski antroponimi na latinskim epigrafskim spomenicima prvih stoljeća hrvatske pismenosti. *Folia onomastica Croatica*, 23, 159–184.
- MS lat. 12601. Pariz: Bibliothèque nationale de France. Dostupno na: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84229789> (pristupljeno u kolovozu 2019.).
- Murray, Peter, Murray, Linda. 1996. *The Oxford Companion to Christian Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Niermeyer, J. F. 1976. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden: Brill.
- Novum Testamentum Graece*. 2012. Based on the work of Eberhard and Erwin Nestle. Edited by Barbara and Kurt Aland et al. 28th Revised Edition. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. Available at: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text> (pristupljeno 28. rujna 2019.).
- Online Biblija*. 2012. Zagreb: Kršćanska sadašnjost. Dostupno na: <https://biblija.ks.hr/> (pristupljeno u srpnju i kolovozu 2019.).
- Petricioli, Ivo. 1962. Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra. *Diadora*, 2, 251–270.
- Petricioli, Ivo, Vučenović, Svetislav. 1970. Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru. *Diadora*, 5, 177–202.
- Poetae Latini aevi Carolini*. 1881. Recensuit Ernestus Duemmler. Tomus I. Berolini: apud Weidmannos.
- Popović, Vladislav. 1990. Evanđeljar svetog Dujma u Splitu. *Crkva u svijetu*, 25(3), 231–249.
- Rapanić, Željko. 1997. Oltarna ograda priora Furmina. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji: Petriciolijev zbornik*, 35/1995, 327–344.
- Rapanić, Željko. 1985. Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku. *Starohrvatska prosvjeta*, 15, 7–30.
- Rapanić, Željko. 1984. Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku). *Starohrvatska prosvjeta*, 14, 159–181.
- Rapanić, Željko. 1971. Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65–67/1963–1965, 271–314.
- Rapanić, Željko. 1963. Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 60/1958, 98–124.

- Sakač, Stjepan. 1958. Le culte Marial en Croatie-Dalmatie médiévale (640–1090). Dans: *Maria: études sur la sainte vierge*, sous la direction d'Hubert du Manoir, tome V, 621–659. Paris: Beauchesne et ses fils.
- Searchable Greek Inscriptions*. Packard Humanities Institute. Available at: <https://epigraphy.packhum.org/> (pristupljeno 16. kolovoza 2019.).
- Sedulius. 2013. *The Paschal Song and Hymns*. Translated with an Introduction and Notes by Carl P. E. Springer. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Stipišić, Jakov. 1985. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Stracke, Richard. 2013. *Sidrach, Misach, and Abdenago: The Iconography*. Available at: <https://www.christianiconography.info/shadrachMishAbednego.html> (pristupljeno 20. rujna 2019.).
- Strika, Zvezdan. 2009. *Translatio beati Chrysogoni martyris* kao narativno vrelo rane hrvatske prošlosti. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 51, 1–53.
- The Book of Saints: A Comprehensive Biographical Dictionary*. 2016. Ed. Basil Watkins. Eight edition. Entirely revised and reset. Bloomsbury T&T Clark.
- The Catholic Encyclopedia*. 1907–1912. Vols. 1–15. Edited by Charles G. Herbermann et al. New York: Robert Appleton Company. Available at: <http://www.newadvent.org/cathen/> (pristupljeno u srpnju, kolovozu i rujnu 2019.).
- The Clementine Vulgate Project*. Available at: <http://vulsearch.sourceforge.net> (pristupljeno u kolovozu 2019.).
- The Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. 1975–2013. Ed. R. E. Latham, D. R. Howlett, & R. K. Ashdowne. London: British Academy. Available at: <https://logeion.uchicago.edu> (pristupljeno u kolovozu 2019.).
- The Oxford Dictionary of Byzantium*. 1991. Vols. 1–3. Editor in chief Alexander P. Kazhdan. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Theophilus of Antioch. 1970. *Ad Autolycum*. Text and Translation by Robert M. Grant. Oxford: Clarendon Press.
- Vedriš, Trpimir. 2015a. Crkva i vjerski život. U: *Povijest Hrvata*, sv. 1, *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, uredila Zrinka Nikolić Jakus, 201–236. Zagreb: Matica hrvatska.
- Vedriš, Trpimir. 2015b. Pokršćavanje i rana kristijanizacija Hrvata. U: *Povijest Hrvata*, sv. 1, *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, uredila Zrinka Nikolić Jakus, 173–200. Zagreb: Matica hrvatska.

- Vedriš, Trpimir. 2014. Nekoliko opažanja o začetcima štovanja sv. Krševana u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku. U: *Spalatumque dedit ortum*, ur. Ivan Basić i Marko Rimac, 197–222, Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu – Odsjek za povijest.
- Vežić, Pavuša, Lončar, Milenko. 2009. *Hoc tighen: Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Vežić, Pavuša. 2005. Ciboriji ranoga srednjeg vijeka u Kotoru. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39(1), 91–122.
- Vučić, Jakov. 2018. Kasnoantički i srednjovjekovni kameni spomenici s Trga Petra Zoranića u Zadru. *Diadora*, 32, 185–224.
- Vučić, Jakov. 2013. „GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS“. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 106(1), 231–247.
- Walter, Christopher. 2013. *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*. London: Routledge.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2003. Sv. Martin u glagoljaškoj tradiciji senjsko-vinodolskoga kraja. *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 30(1), 177–190.
- Zekan, Mate. 2000. Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja. *Starohrvatska prosvjeta*, III(27), 249–259.
- Zgrablić, Marina. 2018. Hagiografska tradicija Istre i materijalna svjedočanstva štovanja mučenika u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku. *Croatica Christiana periodica*, 42(81), 1–24.

PRILOG

KORPUS NATPISA

Ovdje se nalaze svi natpisi koji se analiziraju u glavnome dijelu rada. Podijeljeni su u tri skupine: Dalmacija (bizantski gradovi), Hrvatska i Istra. Način transkripcije nije jednak u svim izvorima, tako da je moguće da sam ih u nekim aspektima ujednačio bez posebne napomene, naprimjer u pisanju očuvanih riječi velikim slovima. Veći zahvati ili komentari napomenuti su u bilješkama. Uz vlastitu numeraciju koju sam koristio u ovome radu, u zagradama će biti navedena i izvorna numeracija iz knjiga ili članaka iz kojih su preuzeti (ako numeracija postoji). Podatci o dataciji bez navedenoga izvora preuzeti su iz iste knjige ili članka kao i natpis – u suprotnome naveden je izvor za dataciju u zagradama (radi preglednosti). U nekoliko slučajeva nisam pronašao dataciju u pregledanoj literaturi.

1. HRVATSKA

Svi su natpisi preuzeti iz Delonga, 1996, osim natpisa br. 15 i 50, koji su preuzeti iz knjige *Hrvati i Karolinzi*, 2000.

SREDNJA DALMACIJA

BIJAĆI

H1 (7). Ciborij (baptisterijalni?) iz predromaničke crkve sv. Marte. 1. pol. / sredina 9. st.

a) + V[...]OMN[...]CPI CO[...] [...]JOITC[...] [...]TE TRINVM //

[...]I INIV[e...] [...] [...] [...]Ioh(?)ANIS NEC NE[...] [...] //

[...]ALMIFIC[a]E [M]ARTHAECVNC[t]A HA[e]C NOV[a] CERNIT[e dicata...] //

[...]M[...]rI[...]OP[...]

+ TEMPO[ribvs] [...] [...] [...]VD

b) + HIC A[...] [...]IS[tian]IS SPE[s] [...]R ET E[...] [...]

+ QVES[...] [...]S[v...] [...] [b]NIX[...] [...] [...]a(m?)C[...]MOQ(ve)[...] //

[...]CAE [...] [...] [...]ne]MPE HV(mi)L[iter...] //

[...]i(m?) [...] [c(o?)...] IS V[...]DVM [...]BSISTIMVS D(e)I I[m(n?)...]EMVR

VOLV[im?...] //

[...]EITVR[...] P(er) FLV[m(i?)...]VITA MEREAMVR [...] [er...] [...] [t?] A[men ?]

H2 (8). Arhitravi oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Marte. 9. st.

1) + S(an)C(tv)S S(an)C(tv)S S(an)C(tv)S D[(omi)n(v)]S D(ev)S [Sabao]TH [pl]ENI SVNT
CEL[i] ET [terra maiestatis gloriae tuae]

2) [...co]NIVGE ET CV[m] FILIIS MEIS VO(tvm) CO[m]PLE[vi]

BISKUPIJA – CRKVINA

H3 (11). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Marije. 10. st.

MAR(ia)E NEC N(on) ET S(an)C(t)I STEFA[ni...]

H4 (20). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Marije. 10. st.

+ TIBI ALMIFICO D(omin)O (vel Deo) GL(oria)[...]

H5 (21). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Marije. 10. st.

[Michahel]IS ET GABRIHE[lis...]

H6 (26). Zabat oltarne ograde iz crkve sv. Marije. Treća četvrtina 11. st.

SALVE [...]G[...] S[alve] V[ir]GO

H7 (27). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Marije. Treća četvrtina 11. st.

[...splendo]R VIRTVTIS SPES MVNDI PO[tens...]

H8 (28). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Marije. Treća četvrtina 11. st.

[...precamur] PIA PARCE REATIS

H9 (29). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Marije. Treća četvrtina 11. st.

[...]ACENS CHR(ist)O[...]

H10 (32). Tranzena iz crkve sv. Marije. Oko sredine 11. st.

LVHA EVAGELISTA [I]OH(anne)S EVAGELIS[ta] [Ma]TEVS EVAGELIS[ta] MA[rcvs
evagelista] //

LEO[...]MI[...]

VM

MI

H11 (34). Ambon iz crkve sv. Marije. Druga polovica 11. st.
[...]PECCA[tor...]

H12 (36). Kameno raspelo iz crkve sv. Marije. Kraj 11. st.
IES[vs] //
NAZAR[e] //
N(vs) RE[x] //
IVDEO //
RVM
LV[x] (unutar aureole)

BISKUPIJA – STUPOVI

H13 (45). Zabat iz crkve sv. Cecilije. Druga polovica 9. st. (oko 880. – 890.).
[...sancta]E CE[ciliae...]

BISKUPIJA – SV. TROJICA

H14 (47). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Trojice. Kraj 9. st.
[...]I DO(min)I D(e)I M[ariae...]

BOL NA OTOKU BRAČU, CRKVA SV. IVANA KRSTITELJA

H15 (IV. 110). Zabat oltarne ograde iz crkve sv. Ivana Krstitelja. Sredina 9. st.
..E ADQ:BEA THEODORI M(artiris)

BRNAZE

H16 (51). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Mihovila. 9. st.
INDICNVS PECATOR FIERI R[ogavi(t ?)...]

H17 (52). Luk oltarne ograde iz crkve sv. Mihovila. 9. st.
[...princi]PE(m) ANGE[lorum...]

H18 (55). Raspelo iz crkve sv. Mihovila. 9. – 11. st.

IESVS FIL[ius] //

D(e)I

CETINA

H19 (56). Arhitravi oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Spasa. Oko 880. – 900. god.

1) AD ONOREM D(omi)N(u)M N(ostri) IESU CHR(ist)I EGO GASTICA HUPPANUS
D[onavi vel dedicavi ...]

2) [...]I ET ANIME MEE ET MATR[i]S MEE NOMINE NEMIRA ET F[i]LIIS MEIS
NOMINE

DRAGOVIĆ

H20 (57). Arhitrav oltarne ograde, vjerojatno iz predromaničke bazilike u Gornjim Koljanima. 9. – 10. st.

[...Micha]ELIS[...]IN[...]

GRADAC

H21 (58). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra. 2. pol. 9. st. – poč. 10. st.

[...s(an)]C(tv)S PETRVS CVI DEVS TRADIDIT CLAVES REGNI CEL[orvm...]

H22 (59). Zabat oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra. 2. pol. 9. st. – poč. 10. st.

[...]TE S(an)C(ta)E [Mariae ?...]

H23 (235). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra. 9. – 10. st.

[...]ET S(an)C[(t)i] MICHAELI[...genet]RICI MARI[ae...]

KAŠTEL STARI

H24 (60). Nadvratnik iz crkve sv. Nikole od Podmorja (?) ili sv. Petra od Klobučca (?). Oko 1089. god.

+ HEC AVLA HE[c] PORTAS CELI HIC FESSIS REQVIE[s] SALVSQVE EGROTIS HIC
SCELVS DELICTA PVRGANTVR ET CRIMINA CVNCTA QVAM EGO LVBIMIRO
TEPČI CONDIDIT DOMVM AD HONORE VIDELICET INVICTISSIMOR(um)
S(an)C(t)OR(um) OR(um) PETRI SV(m)MI NICOLAI CONF(essoris) ET GEORGII
MAR(tyris)

KLJACI

H25 (64). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve u Kljacima. 9. – 10. st.
+ IN NOM[ine...]

H26 (65). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve u Kljacima. 9. – 10. st.
[...Salv]ATORI N[ostro...]

KNIN – KNINSKO PODGRAĐE

H27 (71). Arhitrav oltarne ograde iz župske crkve sv. Stjepana. Kraj 11. st.
[...s(an)c(tu)]S MAT[heus...]

H28 (72). Dovratnik portala iz župske crkve sv. Stjepana. Kraj 11. st.
STEFATON

H29 (86). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na Crkvini u Koljanima. 2. pol. 9.
– 2. pol. 10. st.
[...Ch]R(ist)EM[...]

MUĆ

H30 (88). Zabat i arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra. Između 21. ožujka
i 31. kolovoza 888.

[...]VTVS VENIAT[...]PROVIDE[ntia?][...]B(eati) PETRI[...]

H31 (89). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra. Između 21. ožujka i 31.
kolovoza 888.

+ INTENDE CHR(ist)E CELV(m)Q(ve) R[...]

H32 (91). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra. Između 21. ožujka i 31. kolovoza 888.

[...] BRANIMIRI ANNOR(vm) CHR(ist)I SACRA DE VIRG(ine) CARNE VT SV(m)PS(it)
S(vnt) DCCCLXXX ET VIII VI Q(ve) INDIC(tio)

SOLIN – RIŽINICE

H33 (95). Arhitrav oltarne ograde iz crkve benediktinskog cenobija u Rižinicama. Oko 845. – 864. god.

[...prece]S CHR(ist)O SV(b)MIT[tatis...]

SOLIN – GOSPA OD OTOKA

H34 (97). Nadgrobni natpis iz crkve sv. Stjepana. 976. god.

[In hoc t]VMVLO Q(ui)ESCIT HELENA FA[mosa
Quae fui]T VX[o]R MIHAELI REGI MATERQ(ue) STEFANI R[eg(is)
quae deliciis r]ENVIT REGNI VIII IDVS M(ensis) OCT[obris
quae] HIC OR[dinata f]VIT AN(no) AB INCARNA[tione
D(omi)ni] DCCCCLXXVI I[ndictione IV] CICL[o l(una) V ep(akta)] XVII [cic
lo sol(ari)] V LVN(a) V [con]CVRRENTE VI ISTAQ(ve) [v]IVENS FV
[it] REGN[i] MATER FIT PVPILLOR(um) TVTTO[r q](ue) VIDVAR(um) ICQUE
ASPICIE[n]S VIR ANIME DIC MISERERE DEUS

SOLIN – ŠUPLJA CRKVA

H35 (99). Zabat oltarne ograde iz crkve sv. Petra i Mojsija. 1. pol. ili sredina 11. st.

+ SANCTISSIME PETRE SVSCIPE MVNVS A RE[verendo] MOYSES FAM[ulo] T[uo...]

H36 (101). Zabat oltarne ograde iz crkve sv. Petra i Mojsija. 1. pol ili sredina 11. st.

[...]P(ro)FETA[...]

H37 (102). Plutej oltarne ograde iz crkve sv. Petra i Mojsija. 1. pol. ili sredina 11. st.

S(anctus) MOISE[s]

ŠIBENIK – DONJE POLJE

H38 (107). Luk oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju Sv. Lovre. 9. st.

[...e]T S(an)C(t)I FLOR[iani...]

H39 (108). Luk oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju Sv. Lovre. 9. st.

[...peccat]OR ET(i?) + EGO C[...]

H40 (110). Neutvrđeno (iz predromaničke crkve na položaju Sv. Lovre). 9. st.

[...]MI(c)H(ae)L ET C(?)[...]

H41 (111). Luk oltarne ograde ili trijumfalni luk apside iz predromaničke crkve na položaju Sv. Lovre. Sredina ili druga polovica 11. st.

[...ecclesiam; aedificium] RVITV[ram vel rvitvrv] RESTAVR[a]VIMUS E[t...]

INPLICIMVS(?) [in honorem...]

[...]S(an)C(t)OR(um) COSME [e]T DAMIA[ni] ET LAVRENTII[...]

UZDOLJE

H42 (118). Arhitrav i zabat oltarne pregrade iz predromaničke crkve sv. Ivana. 895. god.

1) + OCTINGENTI [non]AGINTA ET Q(ui)NQ[ue]

[an]NOR(um) D(omi)NI FERE T(er) DE[n ?...]

2) [...hu]NC BENE CO(m)PSIT OPVS PRINCEPS

NA(m)Q(ue) MUNCIMYR [...]

H43 (123). Nadvratnik (?) iz predromaničke crkve sv. Ivana. Druga pol. 10. st. – druga pol.

11. st. (?).

[...coniuge (?)]

[...]MEA[...]

[...]ISTV[m ... sc. domvm] //

D(e)I FIER[i...]

SJEVERNA DALMACIJA
BILJANE DONJE – BEGOVAČA

H44 (134). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na Begovači. 2. pol. 9. st.
DE DONIS D(e)I E[t...]

GALOVAC – CRKVINA

H45 (144). Ciborij iz predromaničke crkve sv. Bartolomeja. 1. pol. 9. st.
[...]AMEN D(e)O G[ratias...]

GOLUBIĆ

H46 (155). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Marije (?) na položaju
sadašnje pravoslavne župske crkve. 9. st.
[...sancta]E MARIE[...]

KRKOVIĆ

H47 (156). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju crkve Svih Svetih. 2.
pol. 9. st.
[In nomine] D(omi)NI TEMPO[ribvs... *vel* tempore...]

KULA ATLAGIĆA – SV. PETAR

H48 (161). Arhitrav ili zabat oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra u Bojišću. 892.
– oko 910. god.
+ I(n) N(o)M[ine...]

KULA ATLAGIĆA – SV. NIKOLA

H49 (164). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju gotičke crkve sv.
Nikole (Starog). Oko 880. – 890. god.
[...edificavi (h)anc ?] DO(mu)M D(ei) AD [honorem...]

LEPURI

H50 (170). Oltarna menza iz predromaničke crkve na položaju crkve sv. Martina. Oko 886. – 892. god.

[...]GENETRIX[...]

H51 (IV. 166). Arhitrav oltarne ograde. 870. – 880.

(/in nomine Domi)NI IESU CHR(ist)I EGO AVTE(m) KAR(olus?)

MOKRO POLJE

H52 (171). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na Crkvini u Mokrom Polju. 9. – 10. st.

[...a]VLLA CHR(ist)I C(on)[didi...]

NIN

H53 (173). Krsni zdenac iz krstionice ninske katedrale (?). Početak 9. st.

+ HEC FONS NE(m)PE SVM(m?)IT INFIRMOS VT REDDAT

ILLVMINATOS HIC EXPIANT SCELERA SVA QVOD

[de primo] SVMPSERVNT PARENTE VT EFFICIENTV

R CHR(ist)ICOLE SALVBRITER CONFITENDO TRINV(m) P(er)

HENNE(m) HOC IOH(annes) PR(es)B(iter) SVB TE(m)PORE VVISSAS

CLAVO DVCI OPVS BENE CO(m)PSIT DEVOTE

IN HONORE VIDELICET S(an)C(t)I

IOH(ann)IS BAPTISTE VT INTERCEDAT P(ro) EO

CLIENTVLOQVE SVO

H54 (174). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Mihovila. 879. – 892. god.

1) [...t]EMPORIBUS DOM(i)NO B[ra]NNIMERO DUX SLCAUORUM[...]ORIT HU[...]

[sc. opus]

2) EGO TEUDEBERTUS ABBA[s] PRO REMEDIO ANIME MEE FIERI ROG[avi]

[... quis I]EGET ORET PRO ME PECCATOR[e]

OSTROVICA

H55 (177). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Marije. 9. st.

[...beat]I MAR[tyres...] *vel*

[...s(an)c(t)]I MAR[tini...]

H56 (178). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Marije u Ostrovici. 9. st.

[...M]ARIE[...]

H57 (180). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Marije. 9. st.

[...e]T S(an)C(t)I ANESTASI

OTRES

H58 (181). Luk oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra (?). 9. st.

[ch]RISTIAN[orum ?] [...] C(s?)ENDO E[...]NVS[...] TESSIA[...]

H59 (182). Trabeacija oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra (?). Kasno 9. st. (Vedriš, 2014: 205).

+ IN N(omine) D(omi)NI TE(m)POR[e] DOMNO [Br]ANNI[mero] DVCI

EGO C[ede]DRA[go] [ad ho]NORE(m) BEATI PETRI ET S(an)C(ta)E

MARIE S(an)C(t)I GEORGII S(an)C(t)I STEFANI S(an)C(t)I

MARTINI S(an)C(t)I GRISOGONI S(an)C(ta)E CRVCIS

PAĐENE

H60 (184). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju sadašnje crkve sv. Đurđa. 9. – 10. st.

[...Christ]I REGIS SALVAT[oris...]

H61 (187). Luk oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju sadašnje crkve sv. Đurđa. 9. – 10. st.

[...munera(?) par]VA GENETRIC[i] M[ari(a)]E

VIRGINIQVE + SAC(rum(?)) [...] [I]ACOBI QV[e...]

H62 (189). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na prostoru današnje crkve Majke Božje (tzv. Mala Crikvica). 9. st.

[...Domine exav]DI ORATIONE MEA ET CLAMVR [mevs...]

PLAVNO

H63 (201). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju Đurića groblja u Međinama. Sredina 9. st.

+ IN NOMIN[e...]

H64 (202). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju Đurića groblja u Međinama. Sredina 9. st.

[...Domini n]OS(tri) I(e)HV CHR(ist)I E[go...]

H65 (204). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju Đurića groblja u Međinama. Sredina 9. st.

[...]LI SVPLICIT DE[o ?...][...?]

PRIDRAGA – SV. MARTIN

H66 (237). Arhitrav oltarne ograde pronađen prilikom sanacije oštećenja na zidovima crkve sv. Martina. Druga polovica 9. st.

DE DONIS [Dei...]

PRIDRAGA – SV. MIHOVIL

H67 (220). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Mihovila na Mijovilovcu. 9. st.

[...]MICHA[elis...]

H68 (221). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Mihovila na Mijovilovcu. 9. st.

[...archa]NGEL[i...]

H69 (225). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Mihovila na Mijovilovcu. 9. st.

[...]S(an)C(t)I CO[smae...]

ŽDRAPANJ

H70 (230). Arhitrav oltarne ograde iz predromaničke crkve na položaju sv. Bartula. 879. – 892. god.

[In no]MINE[...]

2. DALMACIJA

Natpisi su navedeni ovim redoslijedom: Zadar, Split, Trogir (po uzoru na izvorni seminarski rad), a ostala mjesta zatim su abecedno poredana. Prvih 11 natpisa i 16. natpis preuzeti su iz Petricioli, 1962. Natpis br. 12 preuzet je iz Petricioli, Vučenović, 1970: 194, br. 14 iz Vučić, 2013: 236, br. 15 iz Vučić, 2018: 199. Tekstovi natpisa br. 17–36 preuzeti su iz Rapanić, 1971, 37 iz Rapanić, 1984: 174 i *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 143, a 38 i 39 iz Rapanić, 1997. Natpis br. 40 preuzet je iz Basić, Jurković, 2011: 159, br. 41 i 43–47 iz Ivanišević, 1981, br. 49 iz Kovačić, 1995: 296–297, a natpisi br. 13, 42 i 50–57 iz knjige *Hrvati i Karolinzi*, 2000.

ZADAR

D1 (1). Sarkofag sv. Anastazije s natpisima biskupa Donata. Početak 9. st. (Katičić, 1998: 368, *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 151).

+ IN NOMINE S(an)C(t)E TRINITATIS HIC REQUIESCIT CORP

US BEATE S(an)C(t)E ANASTASIE + DE DONIS D(e)I ET

S(an)C(t)E ANASTASIE DONATUS PECCATUR EPISCO

PUS FECIT D(e)O GRATIAS

+ IN NOMINE S(an)C(t)E TRINITATIS HIC RE

QUIESCIT CORPUS BEATE S(an)C(t)E ANA

STASIE

+ DE DONIS D(e)I DONATUS

PECCATUR EPISCOPUS

FECIT

D2 (2). Natpis na ciboriju prokonzula Grgura. Četvrto desetljeće 11. st.; 1035. – 1036. god. (Matijević Sokol, 1997: 246).

+ O PRINCEPS PETRE PRINCIPUM CAELESTIS AULAE CLAVIGER
DEVOTIONIS SUSCIPE MUNUSCULU(m) Q(uod) VO[veram]
PROCONSUL EGO INFIMUS GREGORIUS Q(ui) NOMINOR
UT PIE MICHI CONFERAS PRO PARVIS M(a)GN[a munera]

D3 (3). Natpis na pilonu u prizemlju crkve sv. Donata (sv. Trojstva). 9. st.; rano 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 164).

+ TEHODERUS

D4 (6). Votivni natpis na gredi oltarne pregrade crkve sv. Krševana. Pretpostavka 8. st. (Katičić, 1998: 238); 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 166).

... QUI LEGITIS ORATE P(ro) ME PECATOIRES SIMILITER ET P(ro) CONIUGE MEA
MARINA +

D5 (7). Natpis sakralnog sadržaja na arhitravu oltarne pregrade crkve sv. Marije Velike. Prva polovica 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 167).

i]NTROIBO IN DOMO TUO D(omi)N[e

D6 (8). Natpis s imenima starozavjetnih osoba iz crkvice do istočnih gradskih vrata. Prva četvrtina 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 167).

+ ANANIAS AZARI[as

D7 (9). Arhitrav s posvetnim natpisom iz crkvice do istočnih gradskih vrata. Prva četvrtina 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 168).

... b]EATI ADRIANUS ET S(an)C(t)E NATALIE MARTIRES TUE VOVIT ET FECIT
DONAT[us

D8 (10). Fragment arhitrava oltarne pregrade s votivnim natpisom iz crkvice do istočnih gradskih vrata. Početak 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 168).

+ DE DONIS D(e)I E[t...

PECCATOR DI[...]

D9 (11). Natpis na stupu. Prva polovica 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 169).

[Dei]

+ ELECTIS +

GABRIHIL

MILHAHIL

D10 (13). Fragment arhitrava oltarne ograde. Prva polovica 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 169).

o]RA P(r)O PO[pulo

D11 (16). Fragment zabata s votivnim natpisom.

ad hon]OREM D(e)I ET S(an)C(t)E MA[rie ?

D12. Dva ulomka arhitrava oltarne pregrade iz crkve sv. Andrije.

+ DE D[o]NIS D(e)I...

P(res)B(yster) PECC(ator) IND[ignus]

D13 (III. 41). Tri grede iz katedrale sv. Stošije. Rano 9. st.

(Do)NATV(s) PECC(atvr) EPIS(copvs)

(Do)NAT(vs) (pe)CCATVR EPISC(opvs)

DONATVS PECCAT(v)R EPISC(o)P(vs)

D14. Sarkofag iz crkve sv. Petra od Vitla s epitafom. Vjerojatno kraj 8. ili prva polovica 9. st.

+ HIC REQVIESCET GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS

D15. Ulomak sarkofaga s Trga Petra Zoranića. Početak 9. st.

[in] NOMIN[e...]

D16 (18). Fragment arhitrava. Prva polovica 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 169).

? s]IT NOB(is) IN REFUGIUM...

SPLIT

D17 (2). Fragment arhitrava (?).

[... aedifica]VI ECLESIA(m) ISTA(m) ET CRIP[tam]... OPRIO MEO ORATE PRO ME AD
D(omi)N(u)M AM[en]

D18 (3). Četiri fragmenta arhitrava. Kraj 11. ili početak 12. st. (Marasović, 2010: 197).

+ ASPICE HOC CLAUSTRUM O... [f] ACTUM MAGNI... AD HONOREM VI[rginis...
patron]US ATQ[ue] DEFENSOR

D19 (4). Zabat oltarne ograde iz stare crkvice sv. Petra na Lučcu. Kraj 11. st. (Mihaljević, 2014: 178); 9./10. st. (Rapanić, 1963: 110–111 prema Katičić, 1998: 241).

[... cum coniu]GE MEA EDIFICAVI DOMUS DEI AD ONORE S(an)C(t)I PETRI ET
S(an)C(t)I ANDREA...

D20 (6). Fragment od mramora iz crkve sv. Trojice. U *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 141 nije navedena datacija, no vjerojatno je kraj 8. ili početak 9. st.

... MICHAHELI ARC[hangelo...]

D21 (10). Fragment arhitrava oltarne ograde.

... ET FESTIVITAS OM(n)IU(m) S(an)C(t)OR(um) EC[clesiae...]

D22 (11). Fragment arhitrava oltarne ograde. Moguće 9. st. (Katičić, 1998: 375–376); prva polovica 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 134).

[... sancto]RUM COSME ET [Damiani...]

D23 (12). Nadvratnik iz crkve sv. Julijane. Druga polovica 11. ili početak 12. st.

+ ECCLESIE SIGNUM DIACONUS DABRO ET CUM FRATER MEO FUSCO ET CUM
FRATER MEO DOMČO EDEDIFICAVI ECCLESIAM AD ONORE S(an)C(t)A
IULIANAS ET S(ancti) LUCAS ET S(ancti) BITALIS AM(en)

D24 (13). Fragment pilastra od vapnenca. Tridesete godine 11. st. (Delonga, 2009: 126).

... QUADR[atos] MUNIAT ANGLOS

O CRUX ALMA DEI TUEATUR AB OSTE

D25 (14). Fragment zabata oltarne ograde. Možda 11. st.

... S(an)C(t)I BENEDICTI ET S(an)C(ta)E SCOLASTICE VIR(ginis) QUAM EGO
ANDREAS INDIG(nus...)

D26 (15). Fragment arhitrava oltarne ograde iz crkve Gospe od Pojišana. Kraj 9. ili početak
10. st.; druga polovica 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 142).

+ ASPICITE DEPICTU(m) CONSCRIPTA LEGALIA D(e)O DICATA...

D27 (20). Nadvratnik od vapnenca.

+ DOMI(n)IC(us) INDIGN(us) P(res)B(yte)R PEC(c)ATO(r)

D28 (21). Natpis na oltarnoj pregradi u crkvi sv. Martina. 11. st.

HOC IN TEMPLO PATROCINIA IN HONORE BEATI MARTINI AC GENITRICIS D(e)I
MARIE S(an)C(t)IQ(ue) G[regorii] P(a)P(ae)

D29 (22). Natpis na nadvratniku crkvice sv. Martina nad Zlatnim vratima. Druga polovica 11.
st. (Mihaljević, 2014: 178)

+ REX BENEDICTE DS LAUDIS DECUS INPERI V Q
AC N CONSTITUIT SUB ONORE BEATI MARTINIS
LIMITES EC ATQ POTES PBR DOMINICUS SALVE PA
.....T TIBI P NTR PECTORIS ANTRA COLI

D30 (24). Fragment luka zabata oltarne ograde.

[... Mic]HAELI ARCHANGELI OC HORATORIUM D(e)O ADIUVANTE CONSTR...

D31 (25). Fragment kamene grede.

...US INDIGNUS DI(a)C(onus) SERVUS SERVUOR(um) D(e)I ET BEATI...

D32 (26). Sarkofag Ivana Ravenjanina. Kraj 8. st. (Basić, 2015: 434–435); ne da se točnije
datirati (Katičić, 1998: 377), na drugom mjestu ga smješta u 10. st. (Katičić, 1998: 439 i bilj.
1411); kraj 8. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 138).

+ HIC REQUIISCET FRAGELIS EI INUTELIS IOHANNIS PECCATOR
HARCIEPISCOPUS

D33 (27). Sarkofag priora Petra. Ovaj i prethodni sarkofag prerađeni su u jednoj splitskoj klesarskoj radionici (Rapanić, 1985: 27); vjerojatno 10. st. (Katičić, 1998: 439); kraj 10. st. ili 11. st. (Matijević Sokol 1997: 247).

+ IN N(o)M(ine) D(omi)NI EGO PETRUS DO[minus] ET PRIOR NATUS NUTRITUS ET ERUDIT(us) IN SPALATO FILIUS BENE MEMORIE D(omin)O COSME INCLITO PRIORI Q(ui) POSUI HEC TUMULU(m) RECEPTIONIS PECCATRICI CORPORIS MEI

D34 (28). Sarkofag nadbiskupa Ivana, sina Tvrdakova. Prva polovica 10. st. (Rapanić prema Basić, 2005: 11).

+ IN N(omine) D(omi)NI E[t] PATRI ET FILII ET SP(iritu) S(an)C(t)O HIC REQUIESSCET FLAGELLIS PECCATOR IOH(annes) ARCHIEP(i)S(copus) QUI FUIT NATUS ET NOTRITUS IN CIVITATE SPALATO FILIUS BENE MEMORIE DO(mi)NO TORDACATI QUE(m) ELEGIT D(eu)S ET S(an)C(tu)S DOMNIO IN SEDE SUA PONTEFICE CONSECRAVIT QUI REGNA[vitque e]T A SECU[lo obiit ili slično] AMEN

D35 (29). Sarkofag s nadgrobnim natpisom nadbiskupa Martina. S kraja 10. st. (Rapanić, 1971: 303); „podudarnost s nadgrobnim natpisom kraljice Jelene” (Katičić, 1998: 440).

ERAT ILLE SOLU(s) SP(iritu)S ASTRA PETIT ANIMAM SU(m)SERE MINISTRI AD LOCA PARTA POLIQUE V[i]VA REXQUE PATER VIVUS ERA(t) VITA(m)QUE DEDIT QUI CUNTTA CREAVIT CUIUS ET INPERIO VIVIFICATUR HOMO ERGO COMES VIDUASQUE TUENTS PAT(er) IPSE PUPILLIS NOMEN ENI(m) PROPRIU(m) HUIC ERAT QUIQUE VIATOR OVANS VENIENS CUM CORPORE FESSO MOX ANIME VENIA(t) QUESO POT[en]S CARE(m) PATRE(m) HOC IACET IN TUMULO FAMOSA LAUDEM DOMNO MARTINUS ARCHIEP(iscopu)S QUE CONIUCTA VIRO CASTA VIRO PUDICICIE MENSE FEBRUARIO XXMO IIIITO OB(i)TUS EIUS FUIT SP(iritu)S ASTRA PETIT CORPUS AD ARVA RUIT HUC QUICU(m)QUE VENIS CONCORDE CORDE SERENO IPSIUS ANIME DIC MIS(erere) D(eu)S

D36 (30). Sarkofag s nadgrobnim natpisom nadbiskupa Lovre. Nadbiskup je umro 1099. god. (Katičić, 1998: 545).

+ QUIS SIM SCIRE VENIS QUI MORTIS STRINGOR HABENIS
PASTOR ERAM TURBIS HUIUS LAURENTIUS URBIS
QUAM EGO DUM REXI SI QUID MINUS UTILE GESSI
ID PRECE TE FLAGITO TERGAS UT OPIFICE XRISTO

CRIMINE TE SANCTUS REX PURGET VERGINE NATUS

D37 (III. 30). Fragment s prednjeg dijela arhitrava oltarne ograde uzidan u kući na Poljani Grgura Ninskog. Druga polovica ili kraj 9. st.

... ET PECCATOR GADUA UNA CUM CONIUGE MEA ET FILIIS N(ost)RIS
EDIFICAVIM(us) TEMPLUM HOC ET...

D38 (I). Oltarna ograda splitskog priora Furmina u crkvi Gospe od Zvonika. Kraj 11. st.

+ IN NOMINE XRI (Christi) EGO DOMNO FURMINUS / PRIOR DE SPALATO / UNA
CUM CONIUGE MEA DOMNA MAGI ET CUM ALIA CONIUGE MEA DOMNA
BITA.....

D39 (II). Nadvratnik ulaznih vrata iz crkve sv. Mikule u Velom Varošu u Splitu. Kraj 11. st.

+ STATUIT HOC TEMPLUM XRI DE MUNERE CELSUM
ILLUSTRIS CLARUS DOMINO DONANTE IOHANNES
CONIUGE CUM TICHIA PRIMAM POST ALTERA DUCTA [...] ²⁴⁴
SCRIPTA SIT LAUS RARA..... BE (?) SERENA
HIS REQUIEM POSCAT PLEBIS.....DM....O

D40. Fragment luka oltarne ograde iz Kaštel Sućurca (izvorno iz Splita). Druga polovica 8. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 133); kraj 8. st. (Basić, Jurković, 2011: 160).

ASPICE HUNC OPUS MIRO QUO DECORE FACTO QUO D(omi)NO IUBANTE
PRE(sul...)

TROGIR

D41. Nadvratnik crkve sv. Martina (od 17. st. sv. Barbare). 11. st. (Matijević Sokol 1997: 247).

[in] NOMINE D(omi)NI EGO MAIUS PRIOR UNA CU(m) COGNATU MEO PETRUS
COGITAVIMUS P(ro) REMEDIU(m) AN(ime) N(ost)RE UNC · TE(m)PLU(m) ·
C(on)·STRUERE

²⁴⁴ Ovdje slijedi nejasan dio koji ću u transkripciji, kao i u izvornome članku, izostaviti.

D42 (III. 37). Dio poklopca sarkofaga nađen u dvorištu kuće Slade kod crkve sv. Petra.
Druga polovica 8. st.

...O... E MEI /

...ET VIII S(an)C(t)I PATRI /

...BVS Q(ve) IN CONST[antinvm] /²⁴⁵

... [i]MPERATOREM UT /

...A AMPLIUS AD PO /

...ITU PATIATUR /

...[at]QUE LAICI ORATE PRO ME PAV[lo]²⁴⁶

D43 (1). Dio luka oltarne pregrade. Možda prva polovica 9. st. (tako i Katičić, 1998: 240);
prva četvrtina 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 146).

+ DE DONIS D(e)I ET S(an)C(t)I MICHAELI ARCHANGELIQ[ue]²⁴⁷...

D44 (2). Fragment luka oltarne pregrade. Prva polovica 9. st. (tako i Katičić, 1998: 240).

... PECCATUR UNA CUM CONIUGE M[ea]...

D45 (4). Fragment grede oltarne pregrade. Sredina 10. st.

... [fili]O MEO PAULO ET C... / ...S ET S(an)C(t)I LAUREN[tii]...

D46 (5). Fragment grede oltarne pregrade. Nije moguće vremenski odrediti, možda tijekom
10. st.

...C · FECIT IN CHRISTO AN(no)...

D47 (6). Dio nadvratnika. Možda kasno doba, 11. st.; 9. st. (*Hrvati i Karolinzi*, 2000: 148).

... [p]LENI SUN[t] CELL[i] ET / ... EXCELSI BENEDEC...²⁴⁸

D48 (III. 32). Ulomak arhitrava oltarne ograde iz Marine, no najvjerojatnije trogirskog
podrijetla. Druga polovica 9. st.

+ HOC TEMP[or]VM UNERABILIS BEATI CE[priani vel Cebriani]

²⁴⁵ Emendacija teksta prema *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 147.

²⁴⁶ Emendacija imena prema *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 147. Ivanišević, 1981: 169 iz nejasna razloga dopunjava ime nominativnim završetkom *-us*.

²⁴⁷ Emendacija imenice prema *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 146.

²⁴⁸ Emendacija retka prema *Hrvati i Karolinzi*, 2000: 148.

D49. Ulomak zabata oltarne ograde. Prva polovica 9. st.

+ IN D(e)I N(o)M(ine) INTERCESSIO(ne) S(an)C(t)A[e] M[a]R[i]E A...

D50 (III. 63). Ulomak arhitrava oltarne ograde iz Žednog na Čiovu, podrijetlom iz nepoznate trogirske crkve. 9. st.

S(an)C(tu)S SAVAOTH PL(eni sunt celi ...) ²⁴⁹

KOTOR

D51 (III. 5). Sarkofag (katedrala sv. Tripuna). Početak 9. st.

+ IN NOMINE DOMINI EGO ANDREACI VNA CVM CONIVGE MEA + MARIA
EDIFICAVIM

VS ARCA ISTA ET REQVIIVIMVS IN IPSA + VOS OMNES QUI LEGITIS ROGATIS
DOMINVS.

PRO NOS PECATORIS

D52 (III. 6). Ulomak arhitrava (katedrala sv. Tripuna). 809. godine.

N X(ris)TI TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(annis) EP(i)S(co)P(i) D(ie) XIII IAN(uarii)
NATA(vitate) D(omini) NOST(r)I IX CCCV

D53 (III. 7). Arkada ciborija (katedrala sv. Tripuna). 806. – 811. godine.

LEO OEL

ANDREE SCI AD HONOREM SOCIORUMQ MAIOREM ⁺²⁵⁰

HOC OPVS EST LABO(r)TAM PVLCHRE DE...

(N)IKIFORVS N...

LOPUD, CRKVA SV. ILIJE

D54 (III. 10). Relikvijar. Druga polovica 8. st.

DOMENI BEATI SANCTI BATTESTA IOHANNES ET MARTERIS INTERCEDETE
PRO MEA PECCATA APVT ILLVM ET PER ILLVM QUI VOS CORONAVIT

²⁴⁹ Ovo je čitanje, prema mome mišljenju, pogrešno. U glavnome dijelu ovoga rada ponudio sam vlastitu transkripciju.

²⁵⁰ SCI nije razriješeno u transkripciji.

NOVALJA NA PAGU, CRKVA MAJKE BOŽJE (TZV. MALA CRIKVICA)

D55 (III. 11). Arhitrav oltarne ograde. Prva polovica 9. st.

[...Domine exav]DI ORATIONE MEA ET CLAMVR [mevs veniat ad Te]

PREVLAKA U BOKI KOTORSKOJ, OPATIJA SV. MIHOVILA

D56 (III. 17). Vijenac ciborija. Prva polovica 9. st.

[...p]ROPISIATORIVM AD ONORE BEAT[i Michaelis...]

VRANOVIĆI (?) KRAJ KOTORA, CRKVA SV. STJEPANA

D57 (III. 40). Nadvratnik. Rano 9. st.

I(n) N(o)M(ine) D(omi)NI ET SALVATORI(s) NOS(t)RI Iesu Christi EGO DANA ET HUROCUS CONIUGE MEA...

..... O STEF.....RI ET S(an)C(t)I STEFANI PRO REMEDIAM ANIME NOSTRE AD ONOREM S(an)C(t)I AM(en)

3. ISTRA

Svi su natpisi preuzeti iz knjige *Hrvati i Karolinzi*, 2000.

BETIKA, CRKVENI KOMPLEKS SV. ANDRIJE

I1 (I. 15). Arhitrav oltarne ograde. Prva polovica 9. st.

[...]EDIVI S ANDREAS FAM[ulus]... / ...[cum frat]RIB(us) ET MATREM [...]

GALIŽANA, CRKVA SV. JUSTA

I2 (I. 27). Arhitrav oltarne ograde. 9. st.

+ QVI LE[g]IS ET INTELE[g]IS ORO PRO ME PECATO[re]

NOVIGRAD

I3 (I. 40). Ploča rake sv. Pelagija iz kriptе župne crkve sv. Pelagija. Kraj 8. ili početak 9. st.
S(an)C(tu)S / PE / LA / GI / VS

I4 (I. 41). Ciborij iz krstionice katedrale. Kraj 8. st.

luk 1. + HOC TIGMEN LUCEFLUO ALMOQUE

luk 2. BAPTISTERIO DIGNO MARMORE [ERECTUM?]

luk 3. MAURICIUS EPISCOP(US) O[BT]ULI D(E)O SUMMO

luk 4. E STUDIO DEVOTE PECTORE TOTO. BEATE IOHANIS

luk 5. [...]ERRE SE DELEARIS PLURA NOST[RA CRIMINA?]

luk 6. [...]

luk 1a. [...]SA SE COGNOSCAMU(S) IN QUID NOS [VEHAT?] IN PARADISI REGNA
VITALIS

POREČ

I5 (I. 48). Arhitrav oltarne ograde iz crkve sv. Pelagija. 9. stoljeće.

+ LEOPARDLIS PRE(sbiter) (h)OC FECIT IN AMORE(m) S(an)C(tu)S PELAGI(i)²⁵¹

PULA

I6 (I. 49). Nadvratnik katedrale sv. Marije. 857. godine.

AN(no) INCARNAT(ionis) D(omi)NI DCCCLVII

IND(ictione) V REG(nan)TE LO(v)DOWICO IMP(eratore) AVG(usto)

IN ITALIA HANDEGIS HVIVS AECCLIE(siae)

E(a) L(ege) E(rigendum) C(uravit) D(ie) PENTE(costes) CONS(acravit) EP(i)S(copi)

SED(is) AN(no) V

VAL SUDIGA, KOD GALIŽANE, CRKVA SV. LUCIJE

I7 (I. 67). Poklopac sarkofaga iz crkve sv. Lucije. 8. st.

²⁵¹ Ne primjećujem tildu iznad riječi *amore*, tako da ne vidim potrebu za dodavanjem slova 'm'.

MEMORIAM / HONORATI

A Ω

VALLSURA KRAJ GALIŽANE, CRKVA SV. SILVESTRA

I8 (I. 68). Sarkofag iz crkve sv. Silvestra. Kraj 8. ili prva polovica 9. st.

+ HIC REQUIESCIT IOHANNES MAG(i)S(ter)²⁵²

+ ET GARIBERTVS MAG(i)S(ter) REQUIESCAT

IN PACE IN NOMINE CHR(ist)I

NEPOZNATO NALAZIŠTE

I9 (I. 55). Arhitrav oltarne ograde. Prva polovica 9. st.

[+De] DONIS D[ei...]

²⁵² Križeve koji se vide na slici natpisa dodao sam u tekst. Jednako tako, U sam promijenio u V i dodao u *reqiescat*, gdje je bilo ispušteno.